

Het project 'Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd'
staat onder bescherming van
UNESCO'S International Fund
for the Promotion of Culture

Eerder verscheen in deze reeks bij Ambo:

Mineke Schipper, *Een goede vrouw is zonder hoofd.*

Europese spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen (1993)

Mineke Schipper, *Een vrouw is als de aarde.*

Afrikaanse spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen (1995)

Mineke Schipper & Sanjukta Gupta, *Een wenkbrauw als een
wilgeblad. Aziatische spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen*

(1995)

Mineke Schipper en Sabine Cohn

Voorwoord	De rib uit zijn lijf	9
Inleiding bij de reeks		11
Joodse spreekwoorden en de positie van de vrouw		15
in de	Joodse spreekwoorden en zegswijzen	28
Noet over vertaling	over vrouwen	46

DEEL I LEVENSFASEN

I. Menigje	51
II. Vrouw	54
III. Echgenote	59
IV. Mede-echgenote/Tweede echgenote	72
V. Moeder	75
VI. Dochter	86
VII. Schoonmoeder	87
VIII. Weduwe	90
IX. Grootmoeder	93
X. Oude vrouw	95

© 1987 door de auteurs

Copyright © 1987 by M. Schipper en S. Cohn

Alle rechten voorbehouden

Verzekering voor België: Uitgeverij W. Oudejans, Schiedamschenweg 10, 2018 CA Rotterdam

I. Schiedamschenweg	11-90-1087	99
II. De rib uit zijn lijf		100
III. De rib uit zijn lijf		115
IV. De rib uit zijn lijf		125
V. De rib uit zijn lijf		134
VI. De rib uit zijn lijf		140
VII. De rib uit zijn lijf		145
VIII. De rib uit zijn lijf		147

Ambo/Baarn

ISBN 90 263 1385 3
Copyright © 1996 by M. Schipper en S. Cohn
Ontwerp omslag: Harm Meijer
Verspreiding voor België: Uitgeverij Westland nv, Schoten
11.96.1283

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige
wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige
andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Op het omslag:
Arent de Gelder, *Juda en Thamar* (1681)

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding bij de reeks	11
Joodse spreekwoorden en de positie van de vrouw in de joodse cultuur	28
Noot over vertaling en presentatie	46

DEEL I. LEVENSFASEN

I. Meisje	51
II. Vrouw	54
III. Echtgenote	59
IV. Mede-echtgenote/Tweede echtgenote	72
V. Moeder	75
VI. Dochter	80
VII. Schoonmoeder	87
VIII. Weduwe	90
IX. Grootmoeder	93
X. Oude vrouw	95

DEEL II. LUSTEN EN LASTEN

I. Schoonheid	99
II. Liefde	109
III. Seks	115
IV. Zwangerschap en baren	121
V. Werk	125
VI. Praten en zwijgen	131
VII. Ruzie, slaan, vechten	134
VIII. Ontrouw en onbetrouwbaarheid	139
IX. Hekserij en duivelarij	145
X. Macht	147

9	Voorwoord
11	Inleiding bij de tekst
28	Joodse spreekwoorden en de positie van de vrouw in de joodse cultuur
46	Noot over vertaling en presentatie

DEEL I. LEVENSAAR

51	I. Meisje
54	II. Vrouw
59	III. Echgenoot
71	IV. Meisje-echgenoot/Tweede echgenoot
75	V. Moeder
80	VI. Dochter
87	VII. Schoonmoeder
90	VIII. Weduwe
93	IX. Grootmoeder
97	X. Gode vrouw

1-811 602 09 888

Deel 3 te raadplegen bij de afdeling 31 van de bibliotheek

DEEL II. LEVENSAAR

Deel II te raadplegen bij de afdeling 31 van de bibliotheek

101	I. Schoonheid
107	II. Liefde
112	III. Bekering tot de goden en de godinnen
121	IV. De ingesloten en de ingesloten vrouw in de joodse cultuur
124	V. De vrouw en de goden
131	VI. Vrouw en goden
134	VII. Ruzie, slaag, vechten
137	VIII. Genuge en ongenugded
143	IX. Historische achtergrond van de tekst
147	X. Noot

Voorwoord

Gezag wil 'Rebbe, jij die alles weet, vertel ons, wat deed Eva als Adam laat thuiskwam?'

'Ze telde zijn ribben.'
(Chassidisch verhaal)

Voor ontzamen steun bij het verzamelen van bronnen en informatie over het onderwerp zijn wij dank verschuldigd aan: J.S. Cohen, Mary Lilien, Myriam Yehil Wax, Lynda Basich, Mina Frankel, Arzella Shorin, Arzella Mudda, Zava Shaam, Patsie Cohn en Judith Brandt. Ook de Leidse studenten Andrea Lion en Jolanda Edelma zijn wij erkentelijk voor hun opgewekte toewijding bij het opzoeken en bijbrengen van scoonzekelijk bronnen en ander documentatiemateriaal. Verder waren Jan Dijk en Andrea Lion goddelijk behulpzaam bij het maken van fotokopieën.

Graag willen wij enkele mensen bedanken zonder wie de voorbereiding van dit boek onmogelijk was geweest. Om te beginnen Max en Malka Piltz z.l., Sabine's ouders, van wie zij haar eerste Jiddische spreekwoorden leerde. Danny Cohn gaf zijn moeder computeradviezen. Ine Dijksterhuis en Thomas Cohn waren bereid de eerste versie van Sabine's inleiding over de vrouw in de joodse cultuur mee te lezen.

Voor onmisbare steun bij het verzamelen van bronnen en informatie over het onderwerp zijn wij dank verschuldigd aan: E.S. Cohen, Mary Liling, Myriam Yahil-Wax, Lynda Baulsir, Mina Frenkel, Ariella Slonim, Ariella Mudja, Ziva Shamir, Patrick Cohn en Judith Brandt. Ook de Leidse studentes Andrea Lion en Jolanda Edelman zijn wij erkentelijk voor hun opgewekte toewijding bij het opsporen en bijebrengen van noodzakelijk bronnen- en ander documentatiemateriaal. Verder waren Jean Djoko en Andrea Lion geduldig behulpzaam bij het maken van fotokopieën.

Inleiding bij de reeks

Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd

'Wie spreekwoorden citeert,
krijgt wat hij/zij wil.'
(Shona, Zimbabwe)

Dit boek maakt deel uit van een reeks. In elk deel van de reeks wordt een verzameling spreekwoorden over vrouwen uit één bepaald werelddeel of een wijdverbreide cultuur bijeengebracht in boekvorm. Die boekjes kunnen heel goed los van elkaar gelezen worden. Wel is bij de opzet steeds zoveel mogelijk dezelfde indeling gevolgd, nl. in I. Levensfasen, van meisje tot vrouw, van echtgenote tot moeder, van dochter tot schoonmoeder, weduwe, grootmoeder en oude vrouw; en II. Lusten en lasten, aspecten van het vrouwenleven, zoals schoonheid, liefde, seks, zwangerschap, werk, ruzie, ontrouw, hekserij, die in spreekwoorden over vrouwen overal zo vaak aan de orde komen.

Het eerste boek in dit project was gewijd aan Afrikaanse spreekwoorden over vrouwen. Het kwam enkele jaren geleden in Londen uit. Er zijn inmiddels ook uitgaven van verschenen in Chicago, Nairobi en Johannesburg. Het bevat spreekwoorden uit alle landen ten zuiden van de Sahara, afkomstig uit een tachtigtal talen. De Nederlandse uitgever vond het echter voor de hand liggen om eerst een Europese verzameling uit te brengen en pas daarna te laten zien hoe de vrouw in de rest van de wereld spreekwoordelijk is gemaakt. Zodoende heb ik eerst ons eigen erfgoed tegen het licht gehouden: *Een goede vrouw is zonder hoofd. Europese spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen* verscheen in het najaar van 1993. Het werd ruim een jaar later gevolgd door het tweede deel, *Een vrouw is als de aarde. Afrikaanse spreekwoorden en zegswijzen*

over vrouwen. In 1995 kwam de Aziatische verzameling uit, *Een wenkbrauw als een wilgeblad*, het derde deel in deze reeks, waaraan Sanjukta Gupta meewerkte.

Voordat ik naar Afrika ging, had ik nooit veel aandacht aan spreekwoorden besteed. Anders dan in Europa zijn spreekwoorden daar nog steeds 'de palmolie waarmee woorden gegeten worden', zoals de Nigeriaanse schrijver Chinua Achebe het eens heeft uitgedrukt. In Afrika ben ik spreekwoorden over vrouwen gaan opschrijven. Door de jaren heen werden dat er vele honderden. Wat zijn de overeenkomsten en in hoeverre verschillen de Europese, de Afrikaanse, de Aziatische, de joodse en de Arabische onderling? Door zoveel mogelijk materiaal te verzamelen en dat vervolgens te vergelijken, kan geprobeerd worden een begin van antwoord op die vraag te vinden.

Het project 'Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd', waaraan ik al een aantal jaren werk, staat onder bescherming van UNESCO's Internationale Fonds ter Bevordering van Cultuur. Het mondt uit in bloemlezingen van telkens ongeveer duizend spreekwoorden over vrouwen in de verschillende delen van de wereld. Dit deel staat in het teken van de joodse cultuur en de komende jaren staan nog uitgaven over het Caraïbisch gebied, Zuid-Amerika en de Arabische wereld op het programma.

Spreekwoorden over spreekwoorden

Wat zijn spreekwoorden? Hoewel er geen allesomvattende definitie bestaat, worden spreekwoorden onmiddellijk als zodanig herkend wanneer iemand ze citeert. Je zou ze kunnen omschrijven als korte kernachtige zegswijzen, die in vindingrijke vorm een geloof of aanvaarde waarheid behelzen. In definities worden in het algemeen de volgende vier kenmerken aan het spreekwoord toegekend: 1. zijn beknopte, artistieke vaste vorm; 2. zijn normatieve en conservatieve functie in de maatschappij; 3. zijn gezaghebbende geldigheid; 4. zijn anonieme herkomst.

Het motto van deze inleiding is een spreekwoord over het

spreekwoord. Daar zijn er heel wat van. Ze onderstrepen de macht en het belang van het genre: het spreekwoord moet serieus genomen worden. Spreekwoorden over spreekwoorden vind je in tal van culturen (zie o.m. Meier-Pfaller 1980:14 e.v.). Hier zijn nog meer voorbeelden:

'Honderd spreekwoorden – honderd waarheden' (Spanje);

'Een oud spreekwoord zal nooit breken' (Rusland);

'Spreekwoorden zijn dochters van dagelijkse ervaring' (Nederland/Sierra Leone);

'Spreekwoorden zijn de room van de taal' (Afar);

'Alle spreekwoorden lopen op stelten' (Zweden);

'Een spreekwoord is het sieraad van de taal' (Iran);

'Spreken zonder spreekwoorden is als een gerecht zonder kruiden' (Amharic, Ethiopië/joods, Jemen en Marokko);

'Spreekwoorden zijn de paarden van de taal' (Yoruba, Nigeria).

Dit laatste betekent dat wanneer de communicatie spaak loopt, spreekwoorden gebruikt worden om de draad van het gesprek terug te vinden. Lezers in het Westen denken misschien dat spreekwoorden in hun eigen samenleving geen bloeiend bestaan meer leiden, maar de *Penguin Dictionary of Proverbs* (Fergusson 1986:197) herinnert aan hun blijvende betekenis: 'Is het spreekwoord in de steek gelaten, dan is het nog niet weerlegd.' Hoe ze vroeger gebruikt werden is moeilijk na te gaan en we weten ook niet hoeveel er verloren zijn gegaan of hoe (vaak) ze geciteerd werden.

Wie van ons kan nog voor de vuist weg spreekwoorden citeren? Ze zijn in de Europese gemeenschap vandaag minder gangbaar dan de ecu, en zeker niet, zoals Wander nog constateerde in de negentiende eeuw, 'als geld in omloop onder de mensen'. Toch zijn er ook nu nog mondeling in gebruik. Als je erop let, hoor je af en toe een spreekwoord citeren in gesprekken, op radio of televisie, of door politici in redevoeringen. In de geschreven literatuur zijn ze ook veelvuldig terug te vinden, vaak ironisch gebruikt in de traditie van Cervantes. Overigens valt het met die populariteit van mondelinge spreekwoorden in Europa ook nog best mee, al is het belang van het spreekwoord in onze twintigste-eeuwse schriftcultuur aanzienlijk verminderd. In een radio-uitzen-

ding (1992) over mijn onderzoek werden luisteraars opgeroepen om spreekwoorden over vrouwen door te bellen. De vijf telefoons van de studio stonden dat uur roodgloeiend en er werden me nog heel wat brieven met spreekwoorden over vrouwen nagestuurd. Nee, ze zijn niet echt uitgestorven, en de belangstelling voor het spreekwoord op schrift neemt misschien zelfs toe, als we naar de heruitgaven kijken die de afgelopen decennia gemaakt zijn van een aantal belangrijke negentiende-eeuwse Europese collecties.

Spreekwoorden als citaten

Hoe werken spreekwoorden in de praktijk? Of zij nu uit de koran, de bijbel, van politici, de paus, patriarchen, filosofen, dichters, geleerden, of uit de wijsheid van de mondelinge traditie afkomstig zijn, spreekwoorden, gezegden en andere citaten verlenen de spreker geloofwaardigheid als zijn bronnen in hoog aanzien staan. In een mondelinge cultuur zijn die bronnen meestal anoniem. De spreekwoorddeskundigen zijn – uitsluitend of voornamelijk – de chefs en de oudsten, die zich op de voorouderlijke overlevering beroepen. Zij werpen zich op als specialisten van de traditie en zien zichzelf als haar vertegenwoordigers bij uitstek.

De Tsjechische literatuurwetenschapper Jan Mukarovsky schreef een artikel over het gebruik van spreekwoorden. Hij introduceerde het begrip 'citeergedrag'. Citaten worden gebruikt om door te geven wat de spreker om wat voor reden dan ook niet rechtstreeks wil of kan zeggen (Mukarovsky 1971:299): daarom haalt hij er een autoriteit bij en als die het gezegd heeft, wie zouden wij dan zijn om in te gaan tegen zoveel godsdienstig, traditioneel of academisch gezag?

In elke mondelinge overdrachtsituatie geeft een *spreker* een *boodschap* door aan een of meer *toehoorders* in een specifieke *context*. Dit geldt ook voor het citeren van een spreekwoord: dat maakt het de spreker mogelijk gevoelige onderwerpen op een indirecte manier aan de orde te stellen. In mondelinge samenlevingen bestaat veel indirect taalgebruik. Het getuigt van beleefdheid en het is ook veiliger. Door iets niet recht-

streeks naar voren te brengen, word je niet persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor je uitspraak. Zo kun je je indekken en ongestraft niet alleen kritiek, maar ook spot of beledigingen uiten: je hebt ze immers niet zelf bedacht?

Prestige

Citeren is een kunst en wie zijn kennis handig weet te etaleren vindt daarin een bron van prestige. In mondelinge culturen maken mensen indruk als ze veel spreekwoorden citeren. Je kunt er autoriteit aan ontlenu: het spreekwoord wordt geassocieerd met het gezag van oude wijsheid. Door te verwijzen naar de ontwijfelbare geldigheid van deze wijsheid verdient de spreker zelf ook respect en gezag. Zo worden niet alleen de traditionele waarden bevestigd maar ook de bestaande machtsverhoudingen, en krijgt de spreekwoordgebruiker, in de woorden van de Shona uit Zimbabwe, gedaan wat hij of zij wil.

De artistieke manier waarop taal apart gezet of 'van haar automatisme ontdaan wordt' (Sklovski 1966:84) is goed zichtbaar in spreekwoorden. De boodschap wordt extra kracht bijgezet door literaire procédés, zoals ritme, rijm, klankassociaties, alliteraties, parallellismen, beelden, contrasten, woordspelingen enz. Mede dankzij de aantrekkelijke vorm leidt elk hergebruik van een bekend spreekwoord tot nieuwe aandacht voor de oude boodschap.

De spreekwoordgebruiker doet een beroep op de normen en waarden van de toehoorders in de betreffende culturele gemeenschap: 'Zowel de algemene aanvaarding als het deel uitmaken van de traditie zijn het gevolg van de socialisatie van bepaalde uitdrukkingsvormen die aanvankelijk persoonlijk waren. Collectieve aanvaarding (...) houdt een actieve keuze in, het betekent dat iets niet alleen algemene gebruikswaarde krijgt, maar ook algemene geldigheid' (Mukarovskij 1971:295). Of die aanvaarding wel zo algemeen is, staat helemaal niet meer ter discussie. De toehoorder wordt aangespoord of liever gezegd moreel gedwongen het ermee eens te zijn. Mensen die met instemming spreken over de geldig-

heid van spreekwoorden, beroepen zich ook vaak nostalgisch en romantisch op de eeuwige waarheid en onschatbare wijsheid ervan. Daardoor lijkt de traditie onwankelbaar. Zo noemt Wander (1987:v – in navolging van Venedey 1842) de taal 'het hart van een volk' en spreekwoorden 'de aderen die het bloed naar alle lichaamsdelen voeren', om daarmee hun belang te onderstrepen. Volgens hem dragen ze 'de kleur en de aard van het volk met zich mee en kennis van zijn zeden en gebruiken'; ook zouden ze onthullen hoe volken kijken en denken, kortom spreekwoorden zijn in zijn ogen producten van 'de volksgeest' die door veelvuldig gebruik gemeengoed zijn geworden: net als geldstukken die van hand tot hand gaan, blijven ze bij de mensen in omloop. In het voorwoord bij zijn Gikuyu verzameling noemt de Keniaan Barra (1984:III) spreekwoorden 'het wezen van de welsprekendheid (...) de volle wijsheid door God in de harten van alle mensen geschreven en een kostbare erfenis die niet verloren moet gaan in de huidige tijden van verandering'. Twijfel aan de algemene geldigheid en de vraag welk perspectief en wiens belangen hier in het geding zijn, komen in deze commentaren evenmin aan de orde als in de meeste andere bronnen.

Spreekwoorden zijn ingebed in de culturele erfenis van een volk, zeggen die bronnen steeds weer. Het ligt in hun aard om *de* normen en waarden van een maatschappij te bevestigen. Zoals altijd zijn ook hier de heersende normen de normen van de heersenden. Er wordt nogal eens benadrukt dat het bestuderen van spreekwoorden inzicht geeft in *de* mentaliteit van een volk. Hier blijft m.i. grote voorzichtigheid geboden. Snelle conclusies over de werkelijkheid waarnaar ze zouden verwijzen zijn even verleidelijk als oppervlakkig en dus nutteloos, en kunnen zeker niet zomaar uit zulk materiaal worden getrokken. Toch lijken er enkele opvallende overeenkomsten tussen spreekwoorden uit verschillende culturen en werelddelen te bestaan, wanneer we op vorm en inhoud letten.

Spreekwoorden bestaan meestal maar uit één, en zelden uit meer dan twee zinnen. Ze bevatten allerlei overeenkomsten in zinsbouw (Röhrich & Mieder 1977:60 e.v.), ondanks hun verschillende culturele herkomst. Ik beperk me tot een paar voorbeelden van veel voorkomende vaste patronen en in dit boek kies ik uiteraard spreekwoorden over vrouwen als illustratiemateriaal. Deze voorbeelden zeggen al iets over de tendentieuze boodschap die veel spreekwoorden over vrouwen kenmerkt. Daarover straks meer. We kijken nu eerst naar de vormkenmerken die ze ook gemeenschappelijk kunnen hebben:

1. A is (als) B: 'Een huis vol dochters is een kelder vol zuur bier' (Nederland/Duitsland); 'Een weduwe is als een boot zonder roer' (China); 'Een vrouw is als de aarde, iedereen zit op haar' (Luba, Zaïre); 'Een vrouw is als een beschermende muur voor haar man' (joods).
2. A is niet (als) B: 'Een vrouw is geen maïskolf waar je de bladeren afstroopt om te kijken wat ze waard is' (Baule, Ivoorkust); 'Een slechte echtgenote is geen goede moeder' (Spanje); 'Je vrouw is geen gebedssjaal die je verwisselt voor een andere als ze je niet bevalt' (joods).
3. Geen A zonder B: 'Geen jonge vrouw zonder spiegel, geen oude zonder advies' (Spanje); 'Geen vrouw zonder grote zuster' (Rwanda); 'Geen bruid zonder sluier en geen vrouw zonder jaloezie' (Sefardisch).
4. Beter A dan B: 'Beter een domme vrouw dan een puinhoop thuis' (Bassar, Togo); 'Beter samenwonen met een draak dan met een vrouw die niet deugt' (Engeland); 'Beter honger dan kattenvoer; beter bevriezen dan oude vrouwenkieren aan' (China); 'Beter wonen op een hoek van het dak dan met een twistzieke vrouw in één huis' (joods).
5. Als A, dan B: 'Als een oude vrouw danst, nodigt ze de dood uit op haar erf' (Duitsland); 'Als je danst met je rivale, doe dan je oog niet dicht' (Burundi); 'Als de vader zich niet als vader gedraagt, moet de dochter zich nog wel als dochter gedragen' (China); 'Als een zoon trouwt, scheidt hij van zijn moeder' (joods).

6. Zei-spreuken, ook wel *wellerismen* genoemd, naar het personage Samuel Weller in Charles Dickens' roman *The Pickwick Papers*, die er veel gebruik van maakte. Wellerismen bestaan uit drie delen: een uitspraak, gevolgd door een middeendeel, waarin de spreker wordt gepresenteerd, en een derde deel dat naar de situatie verwijst waarin de uitspraak gedaan wordt, als volgt: 'Nu begint het huwelijk, zei de vrouw, toen ze met doorns werd afgerost' (Hausa, Niger/Nigeria); 'De waarheid is hard, zei de man, hij sloeg zijn vrouw met de bijbel op het hoofd' (Friesland).

Inhoud

Over de hele wereld kunnen spreekwoorden verdeeld worden in: 1. van oorsprong directe uitspraken, spreuken of zegswijzen; en 2. spreekwoorden die vanaf het begin een metaforische vorm hadden. Voorbeeld van zo'n rechtstreekse uitspraak is: 'Wie zijn vrouw liefheeft, houdt haar thuis', een spreekwoord dat in vele varianten, toonaarden, talen en landen in Europa en daarbuiten voorkomt. Een indirecte beeldende uitspraak is te vinden in het volgende Ashanti spreekwoord uit Ghana: 'De kip weet ook wel dat het ochtend is, maar ze kijkt naar de mond van de haan', d.w.z. hij alleen mag kraaien, wat concreet betekent dat de vrouw hoort te zwijgen en de man het woord moet voeren.

Inhoudelijk moeten spreekwoorden eigenlijk in de eerste plaats 'live' bestudeerd worden. Dan kunnen vragen beantwoord worden als: Wie zijn de gebruikers en wie de geadresseerden (bijvoorbeeld man, vrouw, oud of jong)? En: Wat voor positie heeft hun groep in de betreffende maatschappij? Welke spreekwoorden komen het vaakst voor en wat is hun effect?

De concrete betekenis van een spreekwoord blijkt altijd pas op het moment dat het gebruikt wordt, lezen we vaak: 'Los van de situatie is er geen spreekwoord' (Brookman-Amisshah 1971-1972:264). Er kunnen zich inderdaad steeds nieuwe betekenissen ontwikkelen in nieuwe situaties. Bijvoorbeeld, een arme man die zich beklagt over zijn ellende

zou dat zó kunnen doen: 'Of de weduwe ongesteld is of niet, maakt geen enkel verschil' (Baule, Ivoorkust). In zijn samenleving betekent het letterlijk dat een weduwe geen recht heeft op seksuele omgang, net als de vrouw die ongesteld is. In het speciale geval van deze man betekent het spreekwoord iets nieuws, nl. dat het geen verschil maakt voor de armen of het een feestdag is of een gewone dag: hun situatie blijft immers altijd even grauw en eentonig. Zo'n van oorsprong simpel en eenduidig gezegde met een rechtstreekse boodschap wordt metaforisch toepasbaar op oneindig veel andere situaties. Niettemin maakt het eveneens duidelijk dat in die cultuur de weduwe wordt ingeperkt. Weduwen worden ook vaak minder gerespecteerd dan vrouwen van wie de echtgenoot leeft en ze worden verdacht gemaakt: 'Een weduwe is als een boot zonder roer' (China). 'Trouw nooit een weduwe, tenzij haar man werd opgehangen', zeggen de Engelsen, en de Fransen waarschuwen: 'Een vrouw die haar man begraven heeft, vindt het niet erg er nog een te begraven.' In China wordt de weduwe zelf eraan herinnerd dat 'een respectabele vrouw geen thee drinkt van twee families', d.w.z. niet voor de tweede keer behoort te trouwen.

Voor ons doel zijn beide soorten opgenomen, zowel spreekwoorden die van oorsprong rechtstreeks iets over vrouwen in de betreffende samenlevingen zeggen als die dat metaforisch doen. In beide gevallen verschaffen ze informatie over bestaande vrouwbeelden.

Ondanks wisselende contexten en connotaties wordt steeds ook een relatief constante kern van betekenis doorgegeven (vgl. Cox in: Van Dale 1989:332). Aan de hand van die constante kernen wil ik een paar vergelijkende lijnen schetsen. Om te beginnen: een aantal overeenkomstige trekken lijkt in uiteenlopende culturen aan vrouwen te worden toegeschreven. Dit realiseerde ik mij voor het eerst bij het voorbereiden van de uitgave van *Ongehoorde woorden* (1984). Elk hoofdstuk van dat boek over vrouwen en literatuur in verschillende werelddelen werd voorafgegaan door een kleine selectie spreekwoorden over vrouwen uit het betreffende gebied.

Opvallend was dat de enige categorie vrouwen die over

het algemeen gunstig werd voorgesteld, de moeder was: uniek, liefdevol, betrouwbaar, hardwerkend, en daarom: 'Een vrouw moet zijn als je moeder', zoals de Swahili in Oost-Afrika zeggen. De voorkeur bij het krijgen van kinderen gaat vaak uit naar zonen: 'Het mooiste en meest begaafde meisje blijft altijd minder waard dan een jongen, zelfs als hij mismaakt is' (China), of: 'Een dochter baren, een probleem baren' (Tigrinya, Eritrea). Er bestaan ook tegenvoorbeelden: 'Een dochter, een wonder', zeggen ze in Spanje, maar ze zeggen daar eveneens: 'Een hele nacht weeën en dan nog maar een dochter.'

■ Gaat het niet over haar moederschap, dan wordt de vrouw in spreekwoorden geregeld gepresenteerd als meer ontrouw dan deugdzaam en mannen worden voortdurend gewaar-schuw niet voor hun charmes en slechte bedoelingen te vallen. Vrouwen en dochters moeten voortdurend onder controle gehouden worden: 'Een zak vlooien is beter te bewaken dan een verliefd meisje' (Nederland/Duitsland, ook Jiddisch); 'Een vrouw is als de ongepelde schors van een boom: Wie er dichtbij komt, kan haar afpellen' (Shona, Zimbabwe); 'Wie een wit paard en een mooie vrouw heeft, zit altijd in de problemen' (Denemarken/Italië). De zwijgzame en onderworpen soort wordt warm aanbevolen: 'Deugdzaam is het meisje dat lijdt en sterft zonder een kink te geven' (Bengali, India); 'Zwijgen is het mooiste sieraad voor de vrouw' (Engeland/Griekenland/Italië); 'De meest achtenswaardige vrouwendeugd is gedweehed' (China).

■ Een ander punt dat vaak naar voren komt, is dat vrouwen ondergeschikt moeten zijn of (gemaakt) worden aan mannen in het algemeen en aan hun echtgenoten in het bijzonder: 'Een vrouw die Latijn kent, vindt nooit een man en komt slecht terecht' (Frankrijk/Italië/Spanje/Argentinië). De Sena (Malawi/Mozambique) drukken zich als volgt uit: 'Trouw nooit een vrouw met grotere voeten dan je zelf hebt.' Die grote voeten zijn niet alleen letterlijk bedoeld, al wordt in spreekwoorden vaak de wens te kennen geven dat een vrouw liefst ook fysiek kleiner moet zijn: 'Het ongeluk blijft te overzien, zei de man, hij trouwde een klein vrouwtje' (Friesland); 'De vrouw en het sardientje, hoe groter ze zijn, des te groter

de schade' (Portugal); 'Een grote sigaar en een klein vrouwtje' (Bangladesh); 'Kostbare wijn zit in kleine flesjes' (joods, Marokko). Mocht ze toch flink groter uitvallen, dan hebben de Ngbaka (Centraal-Afrikaanse Republiek) met het volgende spreekwoord een oplossing achter de hand: 'Een klein touwtje bindt een groot pak dicht', wat betekent dat een klein mannetje heel goed met een grote dikke vrouw kan trouwen, want hij blijft de baas (de zwakste vertegenwoordiger van de groep die de macht heeft, is altijd sterker dan de sterkste van de groep die ondergeschikt is). De algemene boodschap lijkt dat vrouwen niet te veel in hun mars moeten hebben: ze worden acceptabeler naarmate ze jonger, kleiner en minder geleerd of competent zijn dan hun partners.

Ik ben veel meer spreekwoorden over vrouwen dan over mannen tegengekomen, zowel in Afrika als in Europa en Azië. In de *Penguin Dictionary of Proverbs* (Fergusson 1986) en in *Proverbs and Sayings from Ireland* (Gaffney & Cashman 1992) ontbreekt in de index een verwijzing naar de categorie 'man' (in de betekenis van het Engelse *male*), terwijl 'vrouw' in ruime mate vertegenwoordigd is. Misschien is het spreekwoord een 'mannengere' geworden in de zin dat zij zich er meer van bedienen en het gere al doende naar hun hand gezet hebben. Daar zou het opvallende gegeven mee kunnen samenhangen dat veel spreekwoorden over vrouwen behoorlijk negatief zijn en vaak aantoonbaar vanuit een mannelijk perspectief geformuleerd.

In zijn (westers) onderzoek komt de Duitser Daniels (1985:18) tot de volgende conclusie: 'Terwijl spreekwoorden die mannen vanuit een vrouwelijk perspectief beoordelen zeldzaam zijn, zijn spreekwoorden over het thema vrouw ontelbaar, waarbij die welke negatieve eigenschappen naar voren brengen en rigide gefixeerde rolpatronen opvallend in de meerderheid zijn' (mijn vertaling). Die conclusie trekt ook de Ghanese Amba Oduyoye (1979) op grond van materiaal uit West-Afrika.

Daar zou tegen ingebracht kunnen worden dat spreekwoorden elkaar kunnen tegenspreken en daarmee neutraliseren. Neem de kwestie van de voor- en nadelen van polygamie: het spreekwoord 'Eén vrouw betekent één oog' (Luba,

Zaire) wordt weersproken in 'Als je met twee trouwt, sterf je des te jonger', dat uit dezelfde cultuur afkomstig is.

Verzamelingen bevatten inderdaad spreekwoorden en tegenspreekwoorden. Wanneer je echter kwantitatief gaat kijken, vind je dat de positieve spreekwoorden over vrouwen zeldzame vogels zijn te midden van hele zwermen negatieve (vgl. Oduyoye 1979; Daniels 1985 e.a.). Op basis van zijn Europese verzameling beaamt ook Cox (in: Van Dale 1989:334) de 'over het algemeen seksistische trekjes (...) in de bestaande door mannen aangelegde spreekwoordenverzamelingen'. Dat de meeste verzamelingen door mannen zijn aangelegd is juist, de opmerking over 'seksistische trekjes' een understatement.

Stereotypen

In spreekwoorden zijn bestaande stereotiepe opvattingen over vrouwen te vinden. Daniels (1985:21) laat het sociaal-psychologisch mechanisme zien: stereotypen zijn in woorden uitgedrukte overtuigingen die zich richten op individuen of groepen. Ze nemen de vorm aan van algemene tendentieuze uitspraken die simplistisch en ten onrechte bepaalde eigenschappen of vormen van gedrag aan een groep mensen ontzeggen of toeschrijven. Stereotypen zijn het resultaat van een selectie van bepaalde trekken en waarnemingen waarbij andere ontkend worden, zodat de 'typische' trekken er worden uitgelicht en wie ze hoort niet meer zelfstandig nadenkt over zo'n uitspraak, maar er geruisloos in meegaat. Vergelijkbare clichés en retorische procédés doen het goed in de reclame. Om zulke uitspraken te doorzien kunnen we bepaalde vragen uit de narratologie (zie bijv. Bal 1985) stellen die zelden of nooit aan spreekwoorden gesteld zijn: 1. Wie citeert het spreekwoord? 2. Wat voor visie wordt erin gepresenteerd? 3. Wie is subject en wie is object? 4. Wie profiteert van het effect van zo'n citaat?

In een aantal spreekwoorden is het geslacht van de spreker gemakkelijk te raden. Zou een vrouw ooit het volgende zeggen: 'Vrouwen en koteletten, hoe meer je ze slaat, des te beter

ze worden' (Duitsland)? Of: 'Een vrouw is als een geit: je laat haar grazen waar de distels groeien' (Rwanda)? Of: 'Vertrouw nooit een vrouw, ook al heeft ze je zeven zonen gegeven' (Japan)? Ook de visie dat ze met harde hand geregeerd moet worden maakt duidelijk wie hier als subject en wie als object wordt gepresenteerd, en ook welke groep niet profiteert van het eventuele effect van zulke uitspraken. Veel spreekwoorden dicteren vrouwenrollen en vrouwengedrag en geven daarmee een visie op wat 'de' maatschappij van haar verwacht. Vanuit die visie moet de vrouw onderdanig zijn, bij voorkeur zwijgen, hard werken en zorgen voor (vooral mannelijk) nageslacht; en is ze zo onbetrouwbaar dat ze voortdurend ingeperkt en bewaakt moet worden, en zó gevaarlijk dat ze geassocieerd wordt met verderf, de duivel en hekserij.

De aantrekkelijke vorm en de retorische middelen worden vaak gecombineerd met dwingende uitdrukkingen als: 'Onze voorouders zeiden al...' of: 'Zoals de oude wijsheid (of: de traditie) ons geleerd heeft...' Het autoriteitsaspect heeft bij spreekwoorden de functie om bepaalde rolpatronen te legitimeren, om roldoorbrekend gedrag zo mogelijk te verbieden en in elk geval af te raden, zoals in het Ashanti spreekwoord: 'Als de vrouw de grote trom maakt, wordt hij bewaard in het mannenvertrek.' Amba Oduyoye (1979:7) geeft het volgende commentaar bij dit spreekwoord uit haar eigen cultuur in Ghana: 'Waarom zou iemand moeite doen zo'n initiatief te nemen als de eer toch naar iemand anders gaat? Als een vrouw probeert even groot te zijn als een man, wordt dat alleen maar haar ongeluk. (...) Zulke spreekwoorden zijn een waarschuwing aan het adres van meisjes die gedrag aan de dag leggen dat de maatschappij als mannelijk heeft bestempeld.'

'Wanneer je over vrouwen praat,
denk dan aan je moeder.'
(Spanje)

Het is niet mogelijk na te gaan waar een bepaald spreekwoord oorspronkelijk vandaan gekomen is. De onderzoekers die zich met spreekwoorden uit een enkel land of taalgebied bezighielden, troffen hetzelfde spreekwoord of een variant ervan in verschillende regio's aan; wie naar een heel werelddeel keek of een wereldwijde verzameling nastreefde, kwam ook tot de conclusie dat spreekwoorden van overal overeenkomsten kunnen vertonen: 'Wat wij voor echt Nederlands houden, omdat het ons zo gemeenzaam is, dat hebben de Duitsers ook, ja, maar ook de Denen en de Noren, en ook de Fransen en Italianen' (Ter Laan 1988:7). Champion (1938:XXIV e.v.) gaat nog veel verder. Volgens hem zijn spreekwoorden over de hele wereld hetzelfde, al verschilt de lokale weergave van eenzelfde idee. Hij geeft een aantal frappante voorbeelden van overal, zoals o.a. het volgende spreekwoord: 'Ik mevrouw en jij juffrouw, maar wie doet het huishouden?' (Spanje) Zijn varianten zijn onder meer: 'Ik een koningin en jij een koningin, maar wie karnt de boter?' (Punjabi); 'Jij een dame, ik een dame, maar wie melkt de koe?' (Servië); 'Jij een dame en ik een dame, maar wie haalt de zeug uit haar hok?' (joods); 'Ik de baas en jij de baas, maar wie poetst de schoenen?' (Duitsland) Volgens Champion is het uitgesloten dat zulke spreekwoorden zich alleen maar verspreidden doordat ze geleend werden. Toch zijn ze precies hetzelfde, zegt hij, al zijn de metaforen soms verschillend. Daar geeft hij een verklaring voor: 'Liefde, honger en angst zijn de basisgegevens die de mensheid beheersen (...) gegevens die onbeïnvloed zijn door omgeving of cultuur. Alle eeuwenlange beschaving zal die primaire instincten van de mensheid niet uitroeien' (ibid.). De studie van spreekwoorden heeft in zijn ogen een overtuigend bewijs geleverd van die blijvende gelijkheid van mensen 'overal, ongeacht taal of cultuur'. Champions betoog is simpel en weinig sub-

tiel: spreekwoorden hebben net als de mensen die ze citeren universele trekken. Dus moeten daar wel aangeboren instincten achter zitten. Als dat zo was, zouden de wijdverbreide visies op vrouwen in spreekwoorden ook deel uitmaken van die onuitroeibare primaire instincten. Daar geloof ik niets van. Gedrag, gevoelens en verwachtingen zijn immers vooral cultureel bepaald en te veranderen. Champion, die zijn rijke verzameling in 1938 publiceerde, gaat op dat punt niet in. *Gender*-vragen werden in die tijd nog niet gesteld.

De menswetenschappen hebben zich de afgelopen decennia wél intensief met dat concept beziggehouden: *gender* als de manier waarop wat als typisch mannelijk of vrouwelijk wordt opgevat, is sociaal geconstrueerd en dus veranderlijk. Het biologische wordt losgekoppeld van het sociale, waarbij de gedachte is dat je meer tot man of vrouw gemaakt wordt dan als zodanig geboren. De beide seksen zijn nu eenmaal onderworpen aan hun historische en culturele context en worden daardoor in bepaalde rollen gedwongen. Dat heeft gevolgen gehad voor de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen.

In *Women, Culture and Society* (1985:3) kwamen Rosaldo en Lamphere tot de conclusie dat er geen maatschappij bestaat die niet gekenmerkt wordt door enige graad van mannelijke dominantie en dat er geen maatschappij (door antropologen) is waargenomen

'waar vrouwen zouden beschikken over publiekelijk erkende macht en autoriteit die niet door die van mannen wordt overtroffen. Overal vinden we dat vrouwen van bepaalde cruciale economische en politieke activiteiten worden uitgesloten, dat hun rollen als echtgenotes en moeders worden verbonden met minder macht en voorrechten dan mannenrollen. Het lijkt dan ook juist om te stellen dat alle hedendaagse maatschappijen tot op zekere hoogte mangedomineerd zijn, en dat hoewel de graad en de vorm van vrouwelijke onderworpenheid hogelijk variëren, ongelijkheid op basis van sekse vandaag een universeel feit van het maatschappelijk leven is.'

Nog steeds worden niet meer dan vijf à zes lidstaten van de Verenigde Naties door een vrouw geregeerd. Slechts 3,5 procent van de ministersposten in de wereld wordt door vrouwen bekleed en zij bezetten minder dan 10 procent van de parlamentszetels. Op basis van de huidige tendens en de traagheid van eerdere ontwikkelingen heeft de ILO (de International Labour Organization) berekend dat het nog 475 tot 500 jaar zal duren voordat er grofweg net zoveel vrouwen als mannen machtsposities bekleden en de beide seksen in gelijke mate in het openbare leven vertegenwoordigd zullen zijn. Dat klinkt niet optimistisch, maar er is geen sprake van een onveranderlijk noodlot.

Er is al veel veranderd, vooral in geïndustrialiseerde samenlevingen. Dat de hier gepresenteerde beeldvorming bij veel lezers als sterk verouderd overkomt, is in dit opzicht veelzeggend. Van die veranderingen hebben vooral vrouwen uit bevoorrechte groepen geprofiteerd, omdat zij toch altijd meer scholing en ontwikkelingsmogelijkheden hebben gehad dan de grote meerderheid van kansarme vrouwen. In onze tijd is de situatie nog weer schrijnender voor grote aantallen vrouwen in ontwikkelingslanden en voor veel migrantenvrouwen in Europa. Uit sociologisch onderzoek blijkt dat juist bij minder opgeleide mensen de traditionele opvattingen over wat mannelijk dan wel vrouwelijk is het sterkst zijn. Dat betekent overigens niet dat zulke ideeën niet ook in andere kringen ondergronds voortbestaan. Want het heeft natuurlijk altijd grote voordelen opgeleverd om andere groepen dan je eigen in een ondergeschikte positie te manoeuvreren en te houden. Wie onaangenaam en zwaar werk altijd door anderen heeft laten doen, zal dat in het algemeen graag zo houden: 'De een maakt het bed op en de ander gaat erin liggen' (Duitsland). Het is een kwestie van macht en vanuit het comfort van de machtspositie ligt het aanbod om de vervelende klussen eerlijk te delen niet zomaar voor de hand.

'Een slecht thuis stuurt je erop uit om water en brandhout te halen' (Rwanda) betekent dat de man de slaaf van zijn vrouw zou worden als hij zulk vernederend (vrouwen)werk in haar plaats zou moeten doen. In Europa wordt in zo'n geval gezegd dat de vrouw de broek aan heeft, een alom ge-

hoorde klacht: 'Als de vrouw de broek aan heeft, wast de man de onderrok' is een Jiddische variant en een Italiaanse waarschuwt: 'Waar de vrouw de broek aan heeft en de man het schort, gaat het slecht.' Slecht voor wie?

Vanuit de machtspositie van belanghebbenden presenteren de spreekwoorden 'hoe het hoort'. Die beeldvorming heeft bijgedragen aan onze identiteit. We zijn erdoor geprogrammeerd in ons gedrag als mannen én als vrouwen, veelal zonder dat we ons daarvan bewust zijn.

Al die waarschuwingen aan mannen en al die dwingende voorschriften en geboden voor vrouwen onthullen veel angst en onzekerheid. Als vrouwen zo onderdanig waren als ze volgens die regels horen te zijn, zouden angst en onzekerheid net zo overbodig zijn als de talrijke discriminerende spreekwoorden waartoe ze aanleiding gaven. Misschien is het ook die weerbarstige vrouwelijke vrijheidsdrang geweest waardoor ze geïnspireerd zijn.

De reeks houdt ons een kleine spiegel voor van vooral mannelijke denkbeelden over ideale en afwijkende vrouwelijkheid. Daarmee worden tevens visies onthuld op de ideale en afwijkende norm van mannelijkheid. In deze spreekwoordenspiegel zien we ze de revue passeren – de voorgeschreven en aanvaarde, afgewezen en aangeprezen, verleden en voortbestaande rollen – zoals de regisseurs van het schouwtoneel van onze wereld ze in gedachten hadden. Ze zijn hier bijeengebracht om te laten zien dat de tijden én de visies aan het veranderen zijn, maar ook om ons eraan te herinneren dat vanwege zulke denkbeelden veel vrouwen materieel, maatschappelijk en cultureel ook vandaag nog aanzienlijk minder vrijheid genieten dan mannen.

Mineke Schipper

Joodse spreekwoorden en de positie van de vrouw in de joodse cultuur

De bijbel

De Vrouw met een hoofdletter is voor de meeste mannen nog steeds 'onze moeder Eva'. Het scheppingsverhaal uit Genesis heeft grote invloed gehad op de positie van de vrouw in het jodendom en – via het christendom – op de hele westerse beschaving. In het verhaal van Genesis 1 (vers 1-31) zijn man en vrouw gelijkwaardig: de mens wordt als man en vrouw door God naar zijn eigen beeld geschapen.

In het tweede verhaal (Genesis 2:1-25 en 3:1-24) wordt eerst de man Adam geschapen en van zijn rib maakt God daarna de vrouw, 'een hulp tegenover hem'. Adam mag haar een naam geven, zoals hij ook alle dieren namen geeft. Hij kiest voor Chava, van het Hebreeuwse *chai*, 'leven'. De man zal, volgens het verhaal, met zijn vrouw 'één vlees worden', maar hij zal ook over haar heersen. Dat is Eva's straf als ze samen met Adam uit het paradijs wordt verdreven. Vóór deze gebeurtenis waren de eerste man en de eerste vrouw dus gelijkwaardig.

Het derde scheppingsverhaal is een *midrasj*, een rabbijs commentaar, in de vorm van een parabel uit de achtste eeuw. Daarin gaat het over Lilith, die de eerste vrouw van Adam zou zijn geweest. Ze wilde hem niet gehoorzamen en eiste 'boven hem te liggen' in plaats van onder hem. Lilith werd uit het paradijs verjaagd en zij werd de vrouw van de duivel. Daarna kwam Eva, die Adams gezag wel accepteerde. De uiteenlopende versies laten zien dat er verschillende tradities bestonden in de orale scheppingsliteratuur. Er zaten sporen van matriarchaat in – net als in andere bijbelse verhalen. In het derde verhaal vertegenwoordigt Lilith het uitstervende matriarchaat, dat in deze versie doelbewust wordt afgewezen: de patriarchale versie lijkt hierin tot de norm van waar-

heid en waarde verheven te worden. In Liliths verhaal zijn overduidelijk hellenistische en christelijke invloeden aanwezig. Lilith, die gelijk wilde zijn aan Adam, is het symbool geworden van de joodse feministen.

De bijbelse wetten werden later in de rabbinale literatuur, de *misjna* en de *talmoed*, bewerkt en vastgelegd. Ze kennen de vrouw duidelijk een minderwaardige maatschappelijke positie toe, ondanks tal van voorbeelden uit bijbelse verhalen over sterke, machtige vrouwen, zoals Sarah, Jaël, Deborah of Esther. De sociale realiteit was soms duidelijk in strijd met de wetgeving. Adam, afgeleid van *adama*, 'aarde', is het Hebreeuwse woord voor mens. Het woord *baal* betekent in het moderne Hebreeuws nog altijd 'echtgenoot' en daarnaast zowel 'meester' als 'eigenaar'.

De tien geboden schrijven voor 'je vader en je moeder te eren', wat een gelijkheid veronderstelt tussen de ouders. De moeder is volgens de joodse wet bepalend voor het nageslacht: joods is wie uit een joodse moeder geboren is. Dit heeft de positie van de vrouw in de loop der eeuwen versterkt. Een joods kind draagt de naam van zijn vader, maar is pas joods door zijn moeder: matriarchaat en patriarchaat gaan hier samen.

Matriarchaat, 'hulp-tegenover' (de man) en 'eigendom van' (vader of echtgenoot) zijn de drie bepalende factoren geweest voor de positie van de vrouw in het jodendom door de eeuwen heen.

De talmoed

De bijbel vertelt over een volk van nomadenstammen dat tot een agrarische samenleving uitgroeide. Na de verwoesting van de Tempel, ca. tweeduizend jaar geleden, werd in het jodendom steeds meer nadruk gelegd op de studie van de tora en de rabbinse literatuur: het onderhouden van de geboden en wetten van de tora en de dagelijkse bijeenkomsten in de synagoge gingen de kern van het joods-zijn vormen. Bij de joden in de diaspora, geïsoleerd als minderheid, vervolgd en verdreven van de ene plaats naar de andere, werd deze le-

venswijze nog versterkt. Het voortbestaan in ballingschap, als volk zonder land, werd alleen gegarandeerd door het vasthouden aan de tora.

De joodse religie kent regels en wetten voor bijna elk moment van de dag. Ze staan in de *tora*, de Wet, in feite de vijf eerste boeken van de Hebreeuwse bijbel. Omdat de tekst daarvan vaak uiterst beknopt is, hebben schriftgeleerden en rabbijnen die geïnterpreteerd, uitgelegd en aangepast aan de post-bijbelse tijd. Deze commentaren staan vooral in de *misjna* en de *talmoed*. Ze vormen de neerslag van discussies die eeuwenlang gevoerd zijn en afgesloten werden tussen de derde en de zesde eeuw. Een pagina van de talmoed bevat meestal een tekst van de tora, de daarmee corresponderende tekst uit de misjna en de geleerde discussie daarover. Aan het eind van de pagina staat soms welke mening bepalend is geworden voor de joodse wet. 'Talmoed studeren' is het zich verdiepen in deze discussies.

De talmoed houdt zich zowel bezig met het dagelijks leven als met ethische, juridische, economische en sociale aangelegenheden. Aan gezinsleven, huwelijk en scheiding, seksualiteit en voortplanting, de viering van sjabbat en feestdagen wordt veel aandacht besteed. Vandaar dat er zoveel over vrouwen werd gediscussieerd. Veel gangbare joodse spreekwoorden over vrouwen zijn rechtstreeks aan de talmoed ontleend.

De joodse vrouw verdwijnt geleidelijk uit het publieke leven. Na de verwoesting van de Tempel, ten tijde van het begin van het christendom, heeft deze trend zich versterkt en geleid tot uitspraken in de talmoed. Er wordt een duidelijke rolverdeling voorgeschreven: de man krijgt zijn definitieve plaats in de publieke sfeer, de vrouw in de privé-sfeer. Hier doet de invloed van het hellenisme zich gelden, dat sterk vrouwonvriendelijk was (en de christelijke kerkvaders op dezelfde manier heeft beïnvloed). In de talmoed komen zowel vriendelijke als onvriendelijke visies op de vrouw naar voren, soms op dezelfde pagina: de geleerden hadden nu eenmaal individueel uiteenlopende visies op vrouwen.

■ Een jood moet, om de joodse levenswijze te volgen, 613 wetten onderhouden. Hoewel de vrouw volgens de joodse

traditie op de berg Sinaï samen met de man de tora van God heeft ontvangen, is zij vrijgesteld van al deze geboden op drie na. Dat komt, zeggen de wijzen (allemaal mannen), omdat de vrouw zo'n belangrijke taak binnen het gezin heeft en er dus geen tijd voor heeft. Vrouwen zijn daarom niet verplicht drie keer per dag te bidden en de tora te bestuderen.

Wat als vrijstelling was bedoeld, werd in de loop der eeuwen tot een verbod: een vrouw mag de tora-rollen in de synagoge niet aanraken, ze mag de tora of talmoed niet bestuderen, ze mag geen *talit* (gebedssjaal) of *tefilin* (hoofd- en armbanden) dragen, ze telt niet mee voor de *mynian*, het getal van tien joden dat voor het joodse gebed in het openbaar vereist is. Mannen en vrouwen zitten apart in de synagoge.

Bij het dagelijkse ochtendgebed zegt de joodse man: 'Gezegend zijt Gij, o God, dat Gij mij niet als vrouw hebt geschapen.' De vrouw bidt: '...dat Gij mij hebt gemaakt volgens Uw wil.' De man dankt God dat hij niet is vrijgesteld van de *mitsvot*, de geboden, zoals de vrouw. De joodse man draagt het jood-zijn aan zijn lichaam mee: hij is besneden. Op dertienjarige leeftijd wordt hij met een groot feest als *bar mitswa* opgenomen in de joodse gemeenschap. jood-zijn werd een mannenzaak. Rituelen en symbolen van het jodendom sluiten de vrouwen uit. Wat blijft er voor hen over? Drie geboden die het fysieke en spirituele voortbestaan van het joodse volk moeten veiligstellen moet de vrouw onderhouden: *a.* de *nida*, de geboden die betrekking hebben op de menstruatiecyclus, het rituele bad, het seksuele gedrag, het voortplantingsproces en de daaruit voortvloeiende zorg voor de kinderen; *b.* sjabbatkaarsen aansteken; met deze wet wordt bedoeld dat de vrouw voor het traditionele joodse leven, de feestdagen en gebruiken, verantwoordelijk is. Het vieren van de feestdagen en het onderhouden van de joodse gebruiken speelt een essentiële rol bij het levend houden van de joodse geschiedenis; *c.* *chala*, het sjabbatbrood, volgens de wetten bereiden; hieruit vloeien alle regels voort die in de joodse keuken bestaan: o.a. geen vlees en zuivel mengen, bepaalde soorten vlees en vis niet eten en vlees bereiden volgens de hygiëne van de koosjere keuken.

De talmoed zegt: 'Een man zonder vrouw is geen mens' en 'Mijn vrouw is mijn huis'. Het Hebreeuwse woord (tot op heden) voor huisvrouw is *akert bait*, afgeleid van *ikar*, 'dat wat centraal staat', en *bait*, 'huis'. Zonder vrouw thuis kan de joodse man niet al zijn aandacht besteden aan het vervullen van de geboden van de tora. De talmoed en de Midrasj bevestigen dit letterlijk: 'Een man die een degelijke vrouw trouwt, is als wie alle voorschriften van de tora heeft vervuld'; 'Alles is van de vrouw afhankelijk, zelfs of de man naar de synagoge gaat', en: 'Vrouwen hebben recht op het hierna maals, omdat zij de kinderen [d.w.z. de jongetjes] naar school brengen.'

Het eerste gebod van de tora is dat van de voortplanting. Het jodendom kent geen idealisering van het celibaat of van de zuivere maagdelijkheid. Het ideaal ligt in het huwelijksleven en het verbond van de echtgenoten. De kabbala (joodse mystiek) zegt: '*Isb* en *Isha*', man en vrouw, verschillen in twee Hebreeuwse letters, die samen de naam van God vormen. Waar man en vrouw verenigd zijn, is God aanwezig.

Juridische status van de vrouw

In de talmoed zijn in de loop der eeuwen bepaalde visies en vrouwbeelden versterkt die de maatschappelijke positie van vrouwen hebben ingeperkt. Juridisch is zij ondergeschikt aan haar vader of haar man. Ze hoort thuis in dezelfde categorie als minderjarige kinderen en slaven. Ze kan bijvoorbeeld niet als getuige in een rechtszaak optreden. Mannelijke noties van 'eer' en 'schande' zijn vaak aanleiding tot wetten met betrekking tot vrouwen. Net als in de cultuur van andere mediterrane samenlevingen geniet ook in de joodse cultuur de man nadrukkelijk een voorkeurspositie.

De huwelijks- en scheidingswetten zijn een bewerking van die in de bijbel. Bij de huwelijksceremonie, door de joodse bruidegom zelf voltrokken onder toezicht van twee getuigen, werd de vrouw 'geheiligd', d.w.z. gereserveerd voor deze man, aan hem alleen 'toegewijd'. Symbolisch voor dit in bezit nemen is de trouwring (met zijn eigen geld gekocht)

die hij aan haar vinger schuift. De joodse man is zelf niet verplicht een trouwring te dragen. Wel moet hij zijn echtgenote onder de trouwbaldakijn meteen een *ketouba* geven. Dit is een schriftelijk contract waarin hij zich verplicht om in geval van scheiding haar het daarin vastgelegde bedrag of bezit te geven. Net als bij het huwelijk is het ook bij de scheiding de man die het initiatief neemt, maar de vrouw moet wel het scheidingscontract, *gett*, zelf (in haar handen) aannemen om het officieel te maken, waarbij ze van haar ex-echtgenoot krijgt wat beloofd was in het huwelijkscontract. De rabbijnse rechtbank bepaalt of de redenen voor de scheiding acceptabel zijn. Het joodse huwelijk is een contract tussen man en vrouw en God, waardoor dit verbond heilig wordt. Vandaar dat 'het altaar in de Tempel zelf daarover tranen stort' als zo'n verbintenis wordt beëindigd.

In het oude Israël werd een vrouw beschouwd als bezit in een maatschappij waarin polygamie bestond. Dankzij haar contract was de joodse vrouw in die tijd sociaal gezien veel beter beschermd dan de vrouwen in de omringende samenlevingen. Het gebruik om twee of meer vrouwen tegelijk te hebben is in het Midden- en Oost-Europese jodendom ca. duizend jaar geleden afgeschaft, bleef nog wat langer mogelijk bij Zuid-Europese joden en in landen met een islamitische invloedssfeer, maar bestaat tegenwoordig niet meer.

Volgens de joodse wet verplicht de man zich zijn vrouw te verzekeren van alles wat zij nodig heeft, seksuele omgang inbegrepen. Hij mag zijn vrouw nooit verkrachten, geen geweld uitoefenen en haar niet seksueel benaderen in haar slaap. Een man is verplicht een vrouw de levensstandaard te bieden die hij haar beloofd had, zijn vrouw meer te eren dan zichzelf en aandacht te hebben voor haar seksuele verlangens.

De schriftgeleerden geven een uitvoerige uitleg over het vrijen, het voorspel en de manier waarop een vrouw bevredigd kan worden: er werd verondersteld dat het vrouwelijke orgasme de bevruchting zou bevorderen. Veel aandacht wordt geschonken aan de cyclus van de vrouw. Seks is verboden gedurende twee weken van de maand: voor en tijdens de menstruatie. De vrouw is tijdens de menstruatie onrein

(*nida*) en moet daarna een ritueel bad nemen om zich te reinigen. Pas daarna kan weer seks plaatsvinden. De vrouw geeft dit zelf aan en ze mag nooit gedwongen worden.

Een dochter werd uitgehuwelijkt, maar nooit onder dwang. Ze werd naar haar mening gevraagd, maar in een patriarchale samenleving werd natuurlijk niet verwacht dat een meisje haar ouders zou durven tegenspreken.

Juridisch behoort de vrouw tot de zwakken in de samenleving, maar haar traditioneel sterke positie in het gezin heeft ertoe geleid dat mannen een ambivalente houding tegenover 'de vrouw' hadden. Dit komt heel duidelijk tot uitdrukking in de spreekwoorden.

Beelden van vrouwen en vrouwelijkheid

De Hebreeuwse bijbel is een bron van verhalen over vrouwen die het joodse vrouwbeeld mede hebben bepaald. Daarnaast worden de man/vrouw-verhouding en de verhouding tussen vader en dochter vaak als metafoor gebruikt voor de relatie tussen God en het volk Israël. De joodse traditie legt zelf het Hooglied uit als een liefdeslied dat de verhouding tussen God en zijn volk voorstelt. Letterlijk gelezen was deze tekst kennelijk een te opvallend loflied op de gelijkwaardige erotische liefde tussen man en vrouw.

Na de verwoesting van de Tempel werden de Teksten steeds belangrijker en stond het bestuderen van tora en talmoud centraal in het leven van de joodse man. In de Middeleeuwen, toen door vervolgingen en pogroms de joden in Europa nog meer geïsoleerd raakten, is deze spiritualiteit uitgegroeid tot een bijzondere relatie tussen jood en tora, als van de liefde tussen een man en zijn verloofde.

De invloed van de teksten waarin mannen over de vrouw spraken en het dagelijkse leven waarin de vrouw bijna uitsluitend bezig was met praktische zaken, uitgesloten als zij was van de wereld van studie en gebed, leidden tot een sterke associatie van de vrouw met het materiële en van de man met het spirituele. In Oost-Europa moest de vrouw overigens vaak ook nog de kost verdienen voor het gezin omdat de

man de hele dag met het Hogere bezig was. Zonder haar 'materialisme' zouden veel kinderen honger hebben geleden.

De joodse traditie heeft alleen het tweede scheppingsverhaal onthouden waarin Eva zich aan Adam als een 'hulp' die altijd 'naar hem verlangt' ondergeschikt heeft gemaakt. *Chava*, Eva, is de moeder van alles wat leeft, van de natuur. Is ze niet de Natuur zelf? De vrouwelijke cyclus, die in feite het hele joodse familieleven regelt, werd met de cyclus van de maan geassocieerd. De maan bepaalt het kalenderjaar en daarmee de joodse feestdagen en de vrouw zorgt dat het feest volgens de gebruiken gevierd kan worden. Volgens de traditie werd het feest van de nieuwe maan aan de joodse vrouwen geschonken omdat ze geweigerd hadden hun sieraden te laten omsmelten tot het afgodsbeeld van het Gouden Kalf.

Vrouw en man als natuur versus cultuur en de figuur van de vrouw als verleidster: het beeld van Eva in die betekenis doet in het jodendom pas zijn intrede onder hellenistische (de Pandora-mythe) en christelijke (het ontstaan van de eerste zonde) invloed. Het verhaal van Lilith, die later de vrouw van de duivel werd, ontstond zoals gezegd in de achtste eeuw. Pas in de Middeleeuwen ging ook de joodse man zich meer en meer beschermen tegen de vrouw als verleidster. Men eiste van de vrouw nog meer bescheidenheid en soberheid in haar uiterlijk. Ze moest haar haar bedekken, omdat het een erotische invloed had op mannen wier 'vlees zwak is'. Joodse vrouwen in islamitische landen droegen een sluier en in Oost-Europa droegen zij eeuwenlang een pruik over hun eigen kortgeknipte haar of op hun kaalgeschoren hoofd.

In *La femme au temps de la Bible* zegt de orthodoxe rabbijn Josy Eisenberg (1993:373) dat joodse mannen niet zozeer de verleiding van Eva vreesden als wel hun eigen zwakheid.

De joodse mannen begonnen zich af te schermen van de vijandige buitenwereld door een ritueel leven van bidden en studeren. Al hun 'mannelijke' kracht hebben ze voor deze activiteit ingezet. Ze moesten op heel jonge leeftijd trouwen om niet verleid te worden door de verlangens van het 'vlees' en op deze manier konden ze al hun liefde en kracht aan de tora geven. De studie garandeerde het voortbestaan van het joodse volk in ballingschap. Aangezien de feodale christelij-

ke samenleving joodse mannen van het leger uitsloot, werd door henzelf de mannenwereld geassocieerd met de exclusiviteit van studie en gebed, waarvan vrouwen uitgesloten bleven.

Ook het verbod voor een 'onreine vrouw' om de synagoge te betreden ontstond pas in de Middeleeuwen, evenals, volgens sommige bronnen, het vrouwenbalkon in de synagoge. De seksualiteit van de vrouw was biologisch en natuurlijk – 'je zult altijd naar hem verlangen', had God tot Eva gezegd – maar mannen moesten hun seksuele driften beheersen. In de man/vrouw-tegenstelling in het jodendom ging het niet om een fysiek overheersende man tegenover een fysiek zwakke vrouw, maar om een spiritueel sterke man tegenover een spiritueel minderwaardige vrouw.

Huwelijk

'Een degelijke vrouw, wie zal haar vinden?' Met deze woorden begint de beroemde tekst uit het bijbelboek Spreuken (31:10-31). Deze is deel geworden van de sjabbatliturgie. De joodse echtgenoot zingt het voor zijn vrouw tijdens de belangrijke sjabbatmaaltijd van de vrijdagavond. Het is een lofied op de vrouw, de moeder, maar ook op de perfecte huisvrouw en de slimme beroepsvrouw, die met haar handen en met haar verstand werkt, die mensen in nood helpt en ook geld kan verdienen, die haar kinderen goed opvoedt en zorgt dat haar man een vooraanstaande maatschappelijke positie kan bekleden.

Gezien het feit dat een joodse vrouw op geen andere manier haar plaats in de samenleving kon innemen dan als gehuwde vrouw (*isha*, vrouw en echtgenote tegelijk), is het ook begrijpelijk dat de huwelijksdag het belangrijkste moment van haar leven was. Er zijn dan ook opvallend veel spreekwoorden over in omloop. In de Oudheid en in islamitische landen moest de jongeman de vrouw van haar vader 'kopen', maar in Europa moest de bruid haar bruidsschat meebrengen en het hebben van veel dochters was een grote zorg voor de vader. In de spreekwoorden wordt geregeld

verwezen naar de bruidsschat en het in sommige landen bestaande gebruik om een vrouw te 'kopen'.

Volgens de joodse traditie worden huwelijken in de hemel gesloten nog voor de geboorte van de partners. Daarom is liefde tussen echtgenoten vanzelfsprekend. De joodse bruiloft is tot op de dag van vandaag een van de belangrijkste en meest sfeervolle joodse feesten.

Werk en beroep

Ondanks het feit dat vrouwen van het publieke leven waren uitgesloten, vinden we soms vrouwen in machtsposities. Niet alleen in de tijd van de bijbel, maar ook later hadden vrouwen soms grote invloed in het publieke leven, o.a. in de late Oudheid en het begin van de Middeleeuwen in Noord-Afrika en Egypte. Later werd die invloed steeds meer teruggedrongen en konden joodse vrouwen in het publieke leven geen macht meer over mannen uitoefenen.

Daarentegen kregen ze vanaf de Middeleeuwen in het Middellandse-Zeegebied en in Europa wel de kans om beroepsmatig actief te zijn. Behalve in de traditionele vrouwenberoepen als klaagvrouw (in de Oudheid en later vooral in landen in de invloedssfeer van de islam), vroedvrouw, spinster en weefster, genezeres en kruidenskundige, speelden ze nu ook een belangrijke rol in de klein- en groothandel. Het begon vaak als een weduwe de zaken van haar echtgenoot overnam om haar kinderen ook na zijn dood een goede opvoeding te kunnen geven. In de late Middeleeuwen en vanaf de zeventiende, achttiende eeuw moesten joodse vrouwen in veel families in Oost-Europa de kost verdienen om de mannen de mogelijkheid te geven zich aan de studie van de tora en de andere geschriften te wijden. De talmoed zegt dat het een schande is voor een man om zich door zijn echtgenote te laten onderhouden. Het doel heiligde de middelen: de studie van de tora ging boven alles.

Hoewel er ook bekende zakenvrouwen waren, verdienden de meeste werkende vrouwen, vooral in Oost-Europa, amper hun brood. Op deze manier hadden ze wel meer contact

met de buitenwereld dan sommige joodse mannen, maar werden ze ook blootgesteld aan de fysieke gevaren die het antisemitisme met zich meebracht. Naast dat werk hadden ze natuurlijk ook de zorg voor het huis en de kinderen. Zo waren zij de volmaakte 'waardevolle vrouw' uit Spreuken: de vrouw die het voor haar man mogelijk maakte om naar de synagoge en het leerhuis te gaan en voor haar zoons om onderwijs te volgen.

Studie en onderwijs

De rabbijnen van de talmoed waren het er niet over eens of vrouwen nu wel of niet de tora mochten bestuderen, maar in de praktijk werd het verbod doorgezet. Sommigen dachten dat een dochter die Grieks leerde en andere niet-joodse (seculiere) onderwerpen bestudeerde, dankzij haar kennis over 'een sieraad' beschikte waarmee de vader haar waarde als bruid kon verhogen. Alleen dochters van welgestelden konden seculier onderwijs krijgen, omdat er slaven en later dienstmeisjes in huis waren. Andere meisjes moesten vanaf jonge leeftijd in het huishouden werken en kregen deze kans nooit. De talmoed adviseerde jongemannen bij voorkeur met dochters van geleerden te laten trouwen, zodat ze op hun beurt geleerde zonen zouden krijgen.

De roem van het joodse volk als een bijzonder geletterd volk is wijdverbreid, maar dat geldt alleen voor de mannen. In Oost-Europa hadden vrouwen speciale gebedenboeken in het Jiddisch, dus niet in de 'heilige taal', het Hebreeuws, die alleen aan mannen was voorbehouden. Ook als ze mochten leren lezen en schrijven was dat alleen in het Jiddisch of later, na de emancipatie, in de taal van het land waar ze woonden. Jongens gingen vanaf de leeftijd van drie jaar naar school.

De joodse traditie, die sterk steunt op het levend houden van de herinnering aan de joodse geschiedenis en op het onderhouden van de wetten van de tora, wordt doorgegeven van vader op zoon. De rol van de moeder is beperkt tot de zorg dat de jongens hun onderwijs krijgen en het scheppen van de traditionele sfeer thuis in verband met alle wetten en

feestdagen. Het doorgeven zelf is de taak van de vaders. Het verbod op studie en onderwijs dat al in de tijd van de misjna, in de tweede eeuw, is ingesteld, heeft de positie van de moeders – het matriarchaat – verzwakt. Niettemin namen in moeilijke perioden in de geschiedenis, wanneer joodse mannen verhinderd werden aan deze taak te voldoen (bijvoorbeeld tijdens de Inquisitie in Spanje of in tijden van economische assimilatie in Duitsland in de negentiende eeuw), de joodse vrouwen deze taak, dit vasthouden aan de traditie, over.

Vrouwencultuur

Over het leven van joodse vrouwen in landen en culturen buiten Europa zijn maar weinig onderzoeksresultaten beschikbaar. Op de Balkan en in de landen rond de Middellandse Zee, waar vooral na 1492 de sefardische joden die Spanje waren uitgezet, zich hebben gevestigd (*Sefarad* is Hebreeuws voor Spanje), heeft de lokale samenleving misschien meer invloed gehad, ook op de positie en het leven van de vrouw. De *Sefardim* stonden erom bekend dat ze minder streng en rechtlijnig waren in hun religieus gedrag. Omdat ze in een meer tolerante omgeving woonden dan de joden in Oost-Europa, hoefden ze minder streng te zijn in de leer. Dat beïnvloedde ook de positie van de vrouw: de gehuwde sefardische vrouwen hoefden bijvoorbeeld niet hun haar af te knippen. De *Sefardim* waren mensen die veel reisden en die economisch en cultureel een brug sloegen tussen Oost en West, tussen islam en christendom.

In de islamitische landen leefden vrouwen echter in een vrouwenwereld, helemaal afgesloten van de buitenwereld. Hun taken waren uitsluitend huishoudelijk en in sommige landen verrichtten ze op het platteland ook zware fysieke arbeid. Hun centrale positie in het gezin verkregen ze pas als hun schoonmoeder was overleden. Verschillende gezinnen woonden in grote huizen bij elkaar. Vrouwen waren niet alleen ondergeschikt aan hun echtgenoot maar ook aan hun moeder en schoonmoeder. Hier was polygamie ook bij joden

nog vaak gebruikelijk. Joodse vrouwen hadden er hun eigen 'vrouwencultuur'. Ze hadden nog minder dan in het Noorden toegang tot studie en onderwijs. Behalve in de huiselijke joodse traditionele gebruiken en feestdagen, beleefden ze de religie door middel van verhalen, legenden over de wonderen van heilige rabbijnen en soms ook door eigen dansen en liederen, zoals bijvoorbeeld in Jemen.

Ook de *nida*-wetten van de menstruatie en het rituele bad werden in elke cultuur op een andere manier ervaren. In Ethiopië bijvoorbeeld moesten de vrouwen de hele periode van onreinheid in een apart huisje wonen. In sommige gemeenschappen van Noord-Afrika maakten de joodse vrouwen daarbij van de nood een deugd: het samenzijn als vrouwen-onder-elkaar werd afgesloten met het gezamenlijke rituele bad aan het einde van de periode. Het feit dat zij zelf konden aangeven wanneer zij 'onrein' (dus 'onaanraakbaar') waren, bezorgde hun ook een bepaalde machtspositie binnen de seksuele relatie. Ook gaf het ze de mogelijkheid hun vruchtbare dagen al dan niet te benutten: een vorm van geboortenregeling. Nida-wetten en vrouwencultuur schonken joodse vrouwen een zekere vrijheid, omdat ze haar 'beschikbaarheid' voor de man beperkten (Deshen 1986:36-38). Uit deze vrouwencultuur zijn heel wat spreekwoorden voortgekomen, bijvoorbeeld over de verhouding tussen moeders en dochters, echtgenoot en echtgenote, over schoonmoeders, schoondochters en buurvrouwen.

Emancipatie

De Franse Revolutie heeft in het leven van Europese joden grote veranderingen teweeggebracht: de gelijkberechtiging als medeburgers, het recht op officieel onderwijs en op het onbeperkt uitoefenen van alle beroepen en de officiële erkenning van hun geloof. De emancipatie van de joden heeft vanzelfsprekend ook invloed gehad op de joodse vrouwen. Ze kregen ook recht op onderwijs en er werden scholen voor meisjes opgericht.

In de negentiende eeuw werden de eerste breuken in de

monolitische joodse traditie zichtbaar. Sommige joden, vooral in de landen onder Duitse culturele invloed, probeerden zich te assimileren en zich aan te passen aan de levenswijze van de christelijke medeburgers. Anderen bleven de traditie trouw, maar stonden ook open voor de hen omringende cultuur. Joodse moeders moedigden hun zoons aan ook andere beroepen te leren dan die van rabbijn of cantor. In Oost-Europa en Rusland, waar de economische omstandigheden het slechtst waren, werkten deze invloeden van de buitenwereld veel minder sterk.

Het lot van joodse vrouwen bleef niettemin overal voornamelijk bepaald door haar sociale en culturele afkomst. Sommige vrouwen die de kans kregen om onderwijs te volgen, kwamen – omdat ze geen recht hadden op de studie van de joodse vakken – sneller dan de mannen in aanraking met de literatuur, de muziek en het theater van het land waarin zij woonden.

Wanneer universiteiten ook worden opengesteld voor vrouwen, vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw, gaan joodse vrouwen ook meedoen in niet-joodse socialistische en feministische bewegingen. Rosa Luxemburg, Emma Goldman en Aletta Jacobs zijn daarvan bekende voorbeelden.

Migratie

Opgejaagd of vervolgd hebben joden zich in de loop van de geschiedenis vaak in andere landen of werelddelen moeten vestigen. De migraties aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste brachten veel veranderingen in het leven en de positie van de joodse vrouw met zich mee.

De pogroms in Rusland hebben grote migratiegolven, vooral naar het 'Gouden Land' Amerika, tot gevolg gehad. De joodse vrouw keerde terug naar haar traditionele rol als 'hulp' in de moeilijke omstandigheden die het leven van de eerste generatie emigranten karakteriseert. Eenmaal in Amerika aangekomen, moest ze aan alle traditionele rollen voldoen, maar ook vaak meewerken om de kost te verdienen

en zich aan een vreemde samenleving aanpassen. Maar de dochters van deze vrouwen genoten van het vrije Amerikaanse onderwijssysteem en konden zich al heel jong ontplooiën, ook op persoonlijk vlak. Vaak ging dat gepaard met een diepgaande breuk met de traditie en zeker met de orthodoxie. Als migratieland hebben de Verenigde Staten de joden echter een eigen plek geboden in een multi-etnische samenleving, ook al was er soms sprake van antisemitisme. Joodse vrouwen gingen zich ten slotte zonder verlies van hun eigen identiteit meer en meer integreren in hun tweede vaderland.

Het tweede migratieland – zij het voor veel minder joden – was, sinds eind vorige eeuw, Israël (toen nog Palestina geheten en onder Turks en later onder Brits gezag). Sinds het ontstaan van het zionisme begonnen de joden, aanvankelijk vooral uit Rusland, hier naar toe te emigreren. In veel grotere mate nog na de Sjoa (holocaust) vanaf 1945 en na de oprichting van de staat Israël in 1948.

De pioniers, mannen en vrouwen die aan het begin van de eeuw naar hun oude vaderland terugkeerden, werden door socialistische idealen bezielde. Ze wilden met de orthodoxe traditie van het jodendom breken, maar ook met de Europese bourgeois cultuur. Ze wilden een nieuwe progressieve maatschappij opbouwen in een door de geschiedenis zwaar beladen omgeving. De vrouwen werkten zij aan zij met de mannen en deelden met hen ook de zware fysieke arbeid, de defensietaken en de functies in de woongemeenschappen. Maar met de komst van kinderen maakte de idyllische utopie toch weer plaats voor de oude rolpatronen. In de *kibboetsim* kregen de vrouwen opnieuw de traditionele taken van de huishouding en de opvoeding van en het onderwijs aan kinderen. Onderwijs was hun in de nieuwe cultuur echter wel toegestaan. Een bekende uitzondering die de regel bevestigt was premier Golda Meir.

Later is Israël tot een vrijwel westerse samenleving uitgegroeid. Wat in Amerika met de orthodoxe vrouwen uit Oost-Europa was gebeurd, gebeurde hier met vrouwen uit Azië en de Arabische landen. Ze werden 'bevrijd' van het patriarchale levenspatroon in een groot huishouden, waar ze onderge-

schikt waren aan mannen en schoonmoeders, al verloren ze vaak ook hun vroegere culturele identiteit. Hier moesten ze dikwijls buitenshuis gaan werken en door hun lage opleiding vooral in dienstbodenbaantjes, maar ze beleefden ook een gevoel van zelfstandigheid dat ze nog nooit hadden ervaren. In Israël, een migratieland voor mensen uit meer dan honderd verschillende landen, moesten vrouwen zich aanpassen aan nieuwe levensomstandigheden en grote culturele veranderingen.

Naar de culturele diversiteit die de migranten meebrachten naar Israël is intussen veel onderzoek gedaan: zo is onder meer een aantal spreekwoordenverzamelingen tot stand gekomen.

Joods feminisme en de oude beeldvorming

De overgrote meerderheid van het joodse volk is niet langer orthodox. Het leven van joodse vrouwen in Amerika, Europa en Israël is vergelijkbaar met dat van andere moderne vrouwen. De meeste joden zijn geëmigreerd uit de Arabische, Afrikaanse of Aziatische landen. Het beeld van de joodse man is ook veranderd doordat hij zich bezig is gaan houden met andere beroepen en activiteiten dan het bestuderen van de talmoed, de handel en ambachtelijk werk. De nieuwe Israëliësche samenleving kent zelfs een 'joodse macho', die door de militaire dienst is ontstaan.

Niettemin zijn ook in een post-traditionele samenleving, waarin de strenge geboden van de tora niet meer lijken te gelden, de traditionele vrouwbeelden blijven voortbestaan. Vrouwen die hoog zijn opgeleid worden toch opgevoed volgens het oude patroon dat niet een universitair diploma maar trouwen en kinderen krijgen het ideaal is. Studie en opleiding zijn net als in de tijd van de talmoed 'een sieraad' voor dochters. Joodse vrouwen die een eigen carrière willen opbouwen, gaan vaak gebukt onder schuldgevoelens. Het was de joodse vrouw altijd toegestaan buiten het huishouden te werken maar slechts als 'hulp' of uit nood, en niet voor haar eigen ontwikkeling. Dit is slechts een van de problemen die

joodse feministen ter discussie brengen als het om de positie van de vrouw in het jodendom gaat.

Het joodse feminisme heeft niet tot doel het eigen joodzijn te verloochenen. Joodse feministen beweren dat ze feministisch zijn juist *omdat* ze joods zijn, omdat ze zich aansluiten bij de joodse traditie van vrijheid en rechtvaardigheid. De joodse vrouw, zeggen ze, heeft tot voor honderd jaar in een betere positie verkeerddan bijvoorbeeld haar niet-joodse zusters in Europa, zowel in de Middeleeuwen als in de eeuwen daarna. Ze had een hoofdrol binnen haar gezin, ze werd niet fysiek mishandeld of seksueel misbruikt, ze was niet het slachtoffer van een militaristische 'machomystiek', ze was juridisch beschermd als echtgenote, gescheiden vrouw of weduwe. Bij een moeilijke geboorte werd haar leven eerder gered dan dat van het nog niet geboren kind; ze werd gerespecteerd en elke week opnieuw geprezen als moeder en echtgenote. Maar vandaag, op de drempel van de eenentwintigste eeuw, hebben joodse vrouwen een dringende vraag: Waarom blijven we uitgesloten van de essentie van het jodendom? Dat wil zeggen van de Tekst, van de instituties, van de joodse rituelen en symbolen, van het joodse mensbeeld, dat per definitie mannelijk is.

Joodse feministen willen weten waarom de vrouw werd 'vrijgesteld' van rituelen en *mitswot*. Als joodse vrouwen, die ook aanwezig waren op de berg Sinaï, geen enkel ritueel mogen meemaken, ook niet dat ritueel waardoor men lid wordt van de joodse gemeenschap, zijn ze dan soms zomaar vanzelf joods? Of is dat de beloning voor het feit dat ze niet aan het Gouden Kalf wilden offeren? En blijkt niet uit de volgorde van het scheppingsverhaal dat het hogere het laatste werd geschapen, zoals Adam na de dieren en de dieren na de planten? De vrouw kwam het allerlaatste, dus daarom is zij misschien wel de kroon op de schepping! (Frymer-Kensky 1994:24-26)

Spreekwoorden vertegenwoordigen niet alleen bijbelse of talmoedische visies maar ook wishful thinking van mannen die thuis geconfronteerd werden met het sterke 'hoofd van het huis'. Ze bevestigen deze overgeleverde vrouwbeelden die door nieuwe generaties weer geïnternaliseerd worden

zonder dat zij zich daarvan bewust zijn en ook zonder dat zij weten waar die beelden vandaan komen.

Joodse vrouwen willen zich niet alleen buiten het orthodoxe jodendom kunnen ontplooien, ze streven ook naar verandering van binnenuit, naar gelijkberechtiging binnen het officiële jodendom. Vrouwvriendelijkheid alleen is niet langer voldoende. Volgens Susannah Heschel (1983:11) ligt de kern van het probleem niet alleen in verandering van de oude instellingen, maar ook in verandering van de beeldvorming. Joodse vrouwen zullen die nieuwe beelden zelf moeten scheppen.

Sabine Cohn

De geschreven joodse bronnen vormen de basis van spreekwoorden in joodse gemeenschappen overal in de wereld. Daarnaast zijn ook overal spreekwoorden ontstaan in de culturele context van de betreffende landen. Naast de spreekwoorden uit de bijbel en de talmoe, die oorspronkelijk in het Hebreeuws of Aramees zijn opgetekend, bestaan er ook veel in lokale talen zoals Nederlands, Frans en Engels, of in lokale joodse talen, d.w.z. een combinatie van Hebreeuws met andere talen. Voorbeelden daarvan zijn:

1. *Jiddisch* in Oost-, Midden- en West-Europa, ontstaan uit Hoogmiddelduits met Hebreeuwse, Aramese, Romaanse en Slavische invloeden. Het werd gesproken door de *Asjkenazim*, de joden uit West-Europa (*Asjkenaz* is Hebreeuws voor Duitsland) en uit Oost-Europa.
2. *Joods-Spaans*, ook wel *Ladino* genoemd, gesproken door de *Sefardim*. De term komt van het Hebreeuwse *Sfarad* (Klein-Azië) en werd later geïdentificeerd met Spanje. *Sefardim* is een verzamelnaam voor Spaanse en Portugese joden; daarnaast worden er ook uit Noord-Afrika en Azië stammende joden mee aangeduid, omdat de *Sefardim* hun taal uit het vijftiende-eeuwse Spanje meenamen naar elders, naar Europa, Azië en Afrika. Het is een vorm van oud-Spaans met veel Hebreeuwse uitdrukkingen.
3. *Joods-Arabisch*, o.a. gesproken door de joden uit Noord-Afrika.

De spreekwoorden in deze drie talen gebruiken het Hebreeuwse schrift. Jiddisch en Joods-Spaans hebben veel invloeden ondergaan van andere talen. Elke nieuwe plaats van vestiging, zoals de Balkan of Noord-Afrika voor de *Sefardim* en Nederland of Noord-Amerika voor de *Asjkenazim*, heeft bijgedragen aan de joodse woordenschat. Een voorbeeld: in Nederland, waar sinds de emancipatie van de joden

al bijna tweehonderd jaar geen Jiddisch meer werd gesproken, werden de joodse spreekwoorden (o.a. verzameld door H. Beem) wel overgeleverd in het Jiddisch. Ze zijn zodoende bewaard door de Nederlandse asjkenazische joden, totdat de meerderheid van hen in de Sjoa omkwam. Sommige uitdrukkingen zijn ook in het Nederlands terug te vinden, zoals mazel, lef, bajas. Omgekeerd verraden sommige spreekwoorden ook de invloed van de Nederlandse cultuur.

Naast de spreekwoorden in genoemde joodse talen zijn er ook in de talen van het land van vestiging: Arabisch in Jemen en Irak, Georgisch in Georgië, en Aramees, de taal die nog in de tijd van Christus in de regio werd gesproken, in Koerdistan, het grensgebied van Irak, Syrië en Turkije.

Joden hebben zich gevestigd in meer dan honderd verschillende landen over de hele wereld, maar de spreekwoorden van deze gemeenschappen zijn nog lang niet overal verzameld en bestudeerd. Sommige verzamelingen, zoals de Jiddische en Joods-Spaanse, dateren uit de vorige eeuw. Andere, zoals die uit de Arabische of Aziatische landen, zijn het resultaat van recenter onderzoek, dat dateert van na de terugkeer van de joden uit die gebieden naar Israël.

De spreekwoorden zijn zo letterlijk mogelijk vertaald. Soms is ter verduidelijking een woord toegevoegd in het spreekwoord zelf. Dat staat dan tussen [...] haakjes. Waar nodig, wordt bij het spreekwoord een korte uitleg gegeven, eveneens tussen vierkante haakjes. Waar die uitleg een citaat is, wordt dat aangegeven door middel van aanhalingstekens. De bron van de uitleg en van de spreekwoorden zelf is aan de hand van de spreekwoordnummering terug te vinden in de index.

Achter elk spreekwoord wordt de bron, het land en/of de taal genoemd waaruit het afkomstig is. Het vermelden van de taal is achterwege gelaten wanneer het om het Hebreeuws gaat. Het komt voor dat hetzelfde spreekwoord in verschillende talen en landen gevonden werd. Dan worden soms een of meer landen en of talen vermeld achter het spreekwoord in de tekst.

Al met al zijn in deze collectie meer dan duizend joodse spreekwoorden over vrouwen te vinden, afkomstig uit verschillende bronnen, talen, landen en werelddelen. Deze klei-

ne verzameling is een bescheiden selectie. Er zijn uiteraard veel meer bronnen en veel meer spreekwoorden. De opzet van de reeks is bedoeld als een eerste kleine inventarisatie van vrouwbeelden in spreekwoorden, waarop verder onderzoek moet volgen.

Bronnen, landen, afkortingen

AB = andere geschreven joodse bronnen (dan talmoed, midrasj en misjna die, waar bekend, telkens apart vermeld worden bij het betreffende spreekwoord)

Egypte

Fra = Frankrijk

Genesis = bijbelboek

Hooglied = bijbelboek

Irak

Iran

Jemen

Jid = Jiddisch; JidDu = afkomstig uit Duitsland; JidNed = uit Nederland; JidME = uit Midden-Europa; JidOE = uit Oost-Europa

Koerd = Joods Koerdistaans (zie boven)

Libië

Marok = Marokko

Mid = midrasj (zie boven)

Misj = misjna (zie boven)

Prediker = bijbelboek

Sefard = sefardisch (zie boven)

Spreuken = bijbelboek

Tun = Tunesië

Tal = talmoed (zie boven)

N.B. Spreekwoorden afkomstig uit bovengenoemde landen zijn in dit boek uitsluitend afkomstig uit de joodse cultuur in die landen, d.w.z. Jemen = Joods Jemenitisch; Marok = Joods Marokkaans, enz.

Voor de schrijfwijze van talen en landen is de meest recente Van Dale-spelling aangehouden.

DEEL I.
LEVENSFASEN

I. Meisje

1. Een jongen, een zegen; een meisje, een zorg. (Jid)
2. Een meisje is als fluweel, om te knuffelen. (Jid)
3. Het meisje is mooi, maar haar takken zijn bitter. (Marok)
[= haar takken: dat wat uit haar groeit, haar daden of eigenschappen]
4. Mooi praten, meisje; een jongen trouwt ook zonder. (Marok)
5. Alle meisjes smullen van lieve woorden. (Jid)
6. Met netten vang je vogels, met cadeautjes meisjes. (Jid)
7. Meisjes vangen mannen met leugens. (Marok)
8. Een maagd [is] een roos waarvan de kelkbladen nog niet open zijn. (Tal)
9. Een meisje is 'parwe'. (JidNed)
[= een meisje past zich aan haar bruidegom aan, net als in de koosjere keuken alles wat geen vlees en geen zuivel is]
10. Een jonge meid is beter dan een oud gebedenboek. (JidNed)
[= joden kussen een gebedenboek voor en na het gebruik]
11. Er zijn er die wachten op Chone Jofes zoon. (JidNed)
[= Chone Jofe, Elkan Levie de Vries, leefde van 1762-1841 en was fabelachtig rijk]

12. Hoe langer een meisje op een geschikte vrijer wacht, des te erger haar ontgoocheling. (Jid)
13. Niet te veel praten, meisje, en niet te veel groeten. (Jemen)
14. Een meisje, een zijden draad. (JidNed)
[= een meisje moet voorzichtig zijn met haar goede naam]
15. Een zak vlooien is beter te bewaken dan een verliefd meisje. (Jid)
16. Veel gelach, weinig verstand. (JidNed)
17. Veel meisjes, veel kussen [of: veel dwaasheid]. (JidNed)
18. God vergeet geen maagd als haar tijd om te trouwen gekomen is. (JidOE)
19. Liever met een oude man getrouwd dan maagd gebleven. (Jemen)
20. Een meisje van niks... totdat ze zwanger bleek. (Tun)
21. Het meisje en de zon hoef je niet te bidden en aan te sporen. (Sefard)
22. Als het meisje niet kan dansen, zegt ze dat de muzikanten uit de maat zijn. (Jid)
23. Voordat je een meisje kiest, moet je haar broers bestuderen. (Tal)
24. Als een vrijgezel sterft, wreken meisjes zich. (Jid)
25. Meisjes zijn de mei zolang ze meisjes zijn; zijn ze vrouw geworden, dan betreft de lucht. (AB)
26. Een zachtvaardig meisje wordt een duif van een vrouw. (Jid)

27. Meisje, wees niet zo lief – of wil je opgegeten worden?
(Jemen)
28. Een meisje dat lacht is al half genomen. (AB)
29. Meisjes en kastelen moeten zich uiteindelijk overgeven.
(Jid)
30. Het meisje moet het eerst worden uitgehuwelijkt, want de schande van een vrouw is groter dan die van een man. (Tal)
[= de schande om ongetrouwd te zijn]
31. Help het weesmeisje eerder dan de weesjongen; de jongen kan bedelen, het meisje niet. (Tal)
32. Meisjes en eieren moet je niet in voorraad houden. (Jid)
33. De ware Jozef komt met het eerste afspraakje. (Jid)
34. Andere steden, andere meisjes. (AB)
35. Meisjes en diamanten, kies ze nooit bij kaarslicht. (Jid)
36. Je kunt zelfs de Heilige Wetsrollen verkopen om een arm meisje een bruidsschat mee te geven. (Jid)
37. Heeft ze verder geen charmes, dan is een zomersproet tenminste iets. (AB)
38. Hoe meer gebreken een meisje heeft, des te groter de bruidsschat die ze nodig heeft. (Jid)
39. Een haar van een meisjeshoofd trekt harder dan tien ossen. (Jid)
40. Mooi meisje komt achteraan. (JidNed)
[= onder in de zak vind je de rekening]

II. Vrouw

1. God heeft de vrouw vervloekt en iedereen loopt achter haar aan. (Tal)
2. De vrouw was de oorsprong van de zonde en vanwege haar gaan we allemaal te gronde. (AB)
3. Dit is de vervloeking van de man: dat hij de vrouw begeert en haar minacht. (AB)
4. Het eeuwig vrouwelijke trekt ons aan. (AB)
5. Vrouwen? Je lijdt voordat je ze krijgt, terwijl je ze hebt en als je ze weer kwijt bent. (AB)
6. De Schepper heeft de vrouw meer verstand gegeven dan de man. (Tal)
7. God stuurt de vrouw wat haar hart begeert. (Sefard)
8. Als een ezel een ladder opklimt, zul je verstand in vrouwen vinden. (AB)
9. De meest wijze onder de vrouwen is nog altijd de grootste onder de dwazen. (JidNed)
10. De vrouw is een kromme rib; probeer haar recht te buigen en ze zal afbreken. (Marok)
[= 'de vrouw is van nature slecht']
11. De hooghartigste onder de dieren? De vrouw. (AB)

12. Mannen verschillen als radijzen in een bos, vrouwen zijn als duizend muntstukken. (Marok)
[= allemaal hetzelfde]
13. Wie in de handen van een vrouw valt, valt op brandende kolen. (Marok)
14. Een vrouw steekt niet gauw haar hand uit voor een aalmoes. (Tal)
[= gaat niet gemakkelijk langs de huizen om te bedelen]
15. Vrouwen reizen zelden naar verre landen. (Tal)
16. Een vrouw en een kip gaan al zwervend verloren. (Sefard)
17. De vrouw is alleen voor het huis geschapen. (Marok)
18. Met haar tranen zout ze de haringen. (JidOE)
19. Verandert haar kapsel, niet haar karakter. (AB)
20. Vrouwengewoonte is [als] de Wet. (Tal)
[= als de tora]
21. Een schaamteloze vrouw is als een hond, maar een beschaamde vrouw vreest God. (AB)
22. Een man moet behendig manoeuvreren te midden van vrouwen. (AB)
23. Het gezelschap van het schone geslacht is de school van de goede manieren. (AB)
24. Onder duizend heb ik één mens ontdekt, maar een vrouw heb ik in hun midden niet ontdekt. (Prediker 7:28)
25. Een vrouw is als een uurwerk. (JidOE)
[= ze vraagt veel zorg en aandacht]

26. Een vrouw is geen citroen waaraan je de kwaliteit meteen afleest. (Sefard)
[= nl. door de geur en de smaak]
27. Vrouwen en meloenen zijn moeilijk te doorgronden. (AB)
28. Elke vrouw is een onoplosbaar raadsel. (AB)
29. Geen geslotener boek dan een vrouwenhart. (Sefard)
30. Er is een sleutel voor elke deur en een sleutel voor elke vrouw. (Tal)
31. Vrouwen vleien mannen ten goede of ten kwade, maar altijd vleien ze. (JidOE)
32. De man laat zich makkelijk vleien, de vrouw niet. (Mid)
33. Als je een vrouw prijst, valt ze voor je. (Marok)
34. De vrouw vraagt met het hart, de man met de mond. (Tal)
35. Vrouwen kennen geen medelijden. (Mid)
36. Vrouwen hebben meer medelijden dan mannen. (AB)
37. De ideale man beschikt over mannelijke kracht en vrouwelijk medelijden. (AB)
38. Verwaandheid zetelt niet in vrouwen. (Tal)
39. Oorlog voeren is geen vrouwenroeping. (Tal)
40. Spaarzaamheid, zachtaardigheid en naïviteit zijn ondeugden in een man, maar deugden in een vrouw. (AB)
41. Eigenzinnig is de vrouwensoort. (Tal)

42. Een man zal vrouwen alleen eren als hij eerst [door haar] werd geëerd, en ze niet bespotten als hij niet eerst werd bespot. (AB)
43. Vrouwen hebben liever sieraden dan het lekkerste eten. (Mid)
44. De hersens van de man zijn zijn juwelen; de juwelen van de vrouw zijn haar hersens. (Jid)
45. Borsten in plaats van hersens. (Tal)
46. Test goud met vuur, een vrouw met goud, een man met een vrouw. (AB)
47. Cultuur in een vrouw is meer waard dan goud. (AB)
48. Let niet op vrouwentranen. (AB)
49. De stompzinnig devote, de spitsvondig verdorvene en de schijnheilige vrouw – zij storten de wereld in het verderf. (Tal)
50. Vrouwen zijn een volk op zich. (AB)
51. Vrouw, land en buik zijn onverzadigbaar. (Jemen)
52. Een vrouw is als een tuin. (AB)
53. Met vee, land en vrouwen moet je mazzel hebben. (Jemen)
54. De wereld wordt gered dankzij deugdzame vrouwen. (Mid)
55. Dankzij de deugdzame vrouwen van toen werden de joden uit Egypte gered. (Tal)
56. Liever vrouw alleen dan een beschamend huwelijk. (Marok)

57. Liever alleen in een schoon bed dan met een oude man vol luizen getrouwd. (Marok)
58. Liever alleen met een glaasje pepermuntthee dan een rijke [oude man] met al zijn vermogen. (Marok)
59. Was het niet vanwege spot en schaamte, geen vrijgezelin zou onder de baldakijn komen. (Marok)
[= de baldakijn hoort bij de joodse trouwceremonie: de sociale dwang maakt dat vrouwen willen trouwen]
60. a. Wijn en de vrouwen maken je beurs leeg. (AB)
b. Wijn en vrouwen maken het hart wispelturig. (AB)
c. De vrouw en de wijn maken een mens waanzinnig. (Sefard)
61. Kostbare wijn zit in kleine flesjes. (Marokko)
[= de kleine vrouw is de beste]
62. Liever tora-teksten verbranden dan ze aan vrouwen door te geven. (Tal)

III. Echtgenote

1. De man zoekt een maatje en vindt zijn eigen rib. (AB)
2. God heeft de vrouw niet uit het hoofd van de man geschapen, zodat ze bevelen zou krijgen, noch uit zijn voeten, zodat ze zijn slaaf zou zijn, maar uit zijn zij, zodat ze het dichtst bij zijn hart zou zijn. (Tal)
3. Adam zou nooit een vrouw genomen hebben als God hem niet eerst had laten inslapen. (Jid)
4. Als een ziel uit de hemel naar de aarde wordt gestuurd, bevat zij mannelijke en vrouwelijke eigenschappen; de mannelijke gaan [bij de geboorte] naar een jongetje, de vrouwelijke naar een meisje; en als ze het verdienen, brengt God ze bij elkaar in het huwelijk. (AB)
5. Wie een vrouw heeft gevonden, heeft het goede gevonden. (Spreuken 18:22)
6. Het is niet goed dat de mens alleen zij. (Genesis 2:18)
7. Een man zonder vrouw is een thuisloze zwerver. (AB)
8. Een jood zonder echtgenote is een man zonder vreugde, zonder zegen, zonder goed – en zonder weer tegen verleiding. (Tal)
9. Onmogelijk om met en om zonder vrouwen te leven. (AB)
10. Trouwen of niet, je krijgt altijd spijt. (AB)

11. Een vrouw zonder man is een emmer zonder touw. (Jemen)
12. Ook al is ze een ezelin, een vrouw vult een leegte. (Marok)
13. Een man kan niet leven zonder vrouw, een vrouw kan niet leven zonder man en beiden kunnen niet zonder de goddelijke aanwezigheid. (Tal)
14. Man en vrouw: één van lichaam en ziel. (Tal)
15. Man en vrouw zijn één vlees, maar ze hebben twee portemonnees. (Jid)
16. Een man zonder vrouw is als een palmtak zonder cederappel. (Jid)
[= bij het Loofhuttenfeest (Soekot) zijn palmtak en cederappel met elkaar verbonden]
17. Een man zonder vrouw is geen mens. (Tal)
18. Wie ongetrouwd blijft, verdient het niet man genoemd te worden. (Tal)
19. De plechtigheid duurt een uur, de last een leven lang. (Jid)
20. De vrouw, een maand vreugde en eeuwige rouw. (AB)
21. Drie dagen is ze koningin, drie dagen nog is ze vorstin, en daarna een verloofde slavin. (Libië)
[= een slavin voor de rest van haar leven]
22. Wanneer de vrouw honger heeft, denkt ze terug aan de zeven dagen van haar bruiloftsfeest. (Irak)
23. Ik logeerde bij hem in een vorstenpaleis en werd wakker in een kolenzaak. (Marok)

24. Het huwelijk is pijn en verdriet, maar het vrijgezellenbestaan is zonder vreugde. (AB)
25. Het huwelijk is een strijdperk en geen rozenbed. (AB)
26. De vrijgezel verveelt zich en de echtgenoot zit aan een touw. (Marok)
27. Wie niet trouwt, leeft als een koning en sterft als een hond. (JidNed/OE)
[= 'de vrijheid van de ongehuwde weegt niet op tegen de troosteloosheid van een eenzame levensavond']
28. Het huwelijk is als een kooi: de vogels van buiten snakken ernaar en wie erin zit wil eruit. (AB)
29. Een geleerde die een bruid zoekt, moet een onwetende meenemen als raadgever. (AB)
30. De vrouw van een geleerde verdient evenveel respect als een geleerde. (JidDu)
31. Een bruid en een bruidegom hebben glazen ogen. (Jid)
[= ze zien elkaars fouten niet]
32. De man moet niet zien en de vrouw moet blind zijn. (AB)
33. Houd je ogen open voor het huwelijk en halfdicht daarna. (AB)
34. Drie soorten stervelingen moeten tegen anderen beschermd worden: een patiënt, een bruidegom en een bruid. (Tal)
35. God in de hemel bepaalt de paren op aarde. (JidOE/Jemen)
36. a. Huwelijken worden in de hemel gesloten. (AB)
b. Scheidingen worden in de hemel uitgesproken. (Mid)

37. Tussen man en vrouw kan alleen God rechter zijn. (Jid)
38. De man trouwt alleen maar met de vrouw die hij verdient. (Tal)
39. Wie geboren is om te worden opgehangen, zal nooit verdrinken. (AB)
[= je dood en je huwelijk worden bepaald door het lot]
40. Huwelijk en lijkwade dalen neer uit de hemel. (Sefard)
41. Als je de bruid onder de trouwhemel (baldakijn) leidt, staan de engelen achter de deuren. (JidNed)
[= familieleden leiden bruid en bruidegom 'onder de choppe' of trouwhemel]
42. Levend ga je onder de choppe en als dode kom je eronder vandaan. (Jid)
43. Waarom heeft een lijkbaar twee stangen en een trouwbaldakijn vier? Omdat men er op een lijkbaar maar één begraaft en onder de trouwbaldakijn twee. (Jid)
44. Wie geen vrouw heeft, mag geen kinderen onderwijs geven. (AB)
45. Een man moet eerst zijn huis bouwen, dan een wijngaard kopen en daarna trouwen. (Tal)
46. Wie een bruid wil zoeken, moet eerst water putten en hout hakken. (Marok)
47. Een man mag zijn Wetsrollen verkopen om een vrouw te nemen. (Tal)
[= de tora]
48. Ook al moet je het haar van je hoofd ervoor verkopen, de in het huwelijkscontract vastgelegde som moet betaald. (Tal)

49. Je kunt niet de bruidsschat nemen zonder de bruid.
(Ned)
[= de lusten en niet de lasten]
50. Gezegend wie twee hoofden op één kussen bij elkaar
brengt. (Irak)
51. Liever een man van hout dan alleen te blijven. (Irak)
52. Liever een arme jongen dan een rijke grijsaard. (Mid)
53. Liever een bruidegom zonder geld dan geld zonder
bruidegom. (Sefard)
54. Wat niet met de bruid meekomt, komt niet meer ach-
teraf. (Sefard/Jemen)
[= de bruidsschat]
55. Verloving met haast is een halve scheiding. (JidOE)
56. Vroeg opstaan en vroeg trouwen doet niemand kwaad.
(Jid)
57. Eerbare mannen trouwen vroeg, wijze mannen hele-
maal niet. (AB)
58. Wie trouwt moet bedenken van wie hij later zal schei-
den. (Jid)
59. Ook over een huwelijk van een dag moet je een heel
jaar nadenken. (Marok)
60. Haast je bij het kopen van land, neem de tijd bij het kie-
zen van een vrouw. (Tal)
61. Meer dan de man wil trouwen, is de vrouw erop uit ge-
trouwd te zijn. (Tal)
62. De vrouw huilt voor het huwelijk, de man erna. (AB)

63. De vrouw is alleen maar voor het huwelijk geschapen. (Marok)
64. Als bruid leert de vrouw haar weg, ten goede of ten kwade. (Koerd)
65. Een man voelt zich heerlijk zonder vrouw, dan wordt hij gek en neemt er een. (JidOE)
66. Een bruid met zeven sluiers heeft iets te verbergen. (Sefard)
67. De bruid is prima, een beetje doof, blind en een spraakgebrek. (Sefard)
68. Zonder bruidsschat krijg je geen geleerde [als echtgenoot]. (Jid)
69. Huis en have is een erfdeel der vaderen, maar een verstandige vrouw is een geschenk van God. (Spreuken 19:14)
70. Bouwen en trouwen zijn zoete verarming. (AB)
71. Een man heeft geluk als zijn vrouw, zijn opleiding en zijn broodwinning alle uit zijn eigen dorp afkomstig zijn. (Mid)
72. Koop graan in je eigen stad, ook al is het gierst. (Marok)
[= trouw met een vrouw uit je eigen milieu]
73. Wie een vrouw van buiten trouwt, zal van ziekte sterven. (Egypte)
74. Neem geen vrouw of vee uit je eigen stad. (JidOE)
75. Neem je vrouw vanuit haar moeders huis. (JidOE/Jemen)

76. Ver gezocht en duur gekocht is goed [als het om een vrouw gaat]. (AB)
77. Zoek een vrouw een treetje lager en een vriend een treetje hoger. (Tal)
78. Kies een vrouw liever om wat je over haar hoort dan om wat je van haar ziet. (Irak)
[= let meer op de goede naam van haar ouders dan op haar uiterlijk]
79. Een afgedragen hemd is ook een hemd, een bruidegom met aangevreten baard is ook een man. (Irak)
80. De pan is gevallen en heeft zijn deksel gevonden. (Irak)
81. Geen pan blijft zonder deksel. (JidDu/Marok)
82. Ieder stukje long heeft een stukje lever. (Jid)
83. Elke verrotte graankorrel vindt zijn eenogige haan. (Marok)
84. Zelfs een blinde kip vindt soms haar graantje. (Jid)
85. *a.* Haal de koe uit de stal en doe de deur [achter haar] dicht. (JidNed)
[= als de bruid uit een minder prettige omgeving komt, wil je met de familie niet te maken hebben]
b. Haal het ei uit het nest en brand het nest af. (Marok)
86. Liever een prachtig geklede man dan veel geld in de hand. (Irak)
87. Liever een vrouw van een gegoede familie dan een die mooi is aangekleed. (Marok)
88. *a.* Als hij haar om haar geld heeft genomen, zal hij uiteindelijk het snot uit haar neus eten. (Marok)

- b.* Trouw geen vrouw om haar geld: het geld zal vleugels krijgen en als een gier in de lucht verdwijnen. (AB)
- c.* Wie een vrouw om haar geld trouwt, krijgt onwaardige kinderen. (Tal)
89. Vraag met veel geld of veel leugens om de hand van een vrouw. (Koerd)
90. Je kunt je ook amuseren als je niet met de bruid danst. (JidNed)
91. Het zijn de mannen met een zwarte baard die vrouwen een goed leven geven. (Jemen)
[= jonge mannen]
92. Een vrouw zonder verstand drijft haar man op de vlucht. (JidDu)
93. *a.* Een huis zonder vrouw is een schip zonder roer. (Sefard)
b. Een huis zonder vrouw is een zaak zonder boekhouding. (Sefard)
94. Het huis van een man is zijn vrouw. (Tal)
95. De echtgenote is de sleutel van het huis. (AB)
96. De edelman denkt aan zijn paard en hond, de jood denkt aan zijn vrouw en kind. (Jid)
97. Een goede vrouw heeft haar rijk achter haar deur. (Sefard)
98. Een vrouw thuis is een zorg thuis. (Sefard)
99. Het beste paard heeft een zweep nodig, de wijze man raad, de vroomste vrouw een man. (Jid)

100. Een slechte vrouw verzenigt je erger dan vuur en ver-
stikt je erger dan een touw of water. (AB)
101. Een slechte vrouw is als een wolf: ze kan haar haren
verliezen maar niet haar aard. (AB)
102. Een slechte vrouw is als een sombere regendag. (Tal)
103. Er is geen eind aan de goedheid van de goede vrouw
noch aan de slechtheid van een slechte. (Mid)
104. De een heeft een goede vrouw, de ander krijgt het
zwaar te verduren. (Marok)
[= lett. een zware klap, d.w.z. een slechte vrouw]
105. Een slechte vrouw is als lepra voor haar echtgenoot.
(Tal)
106. a. Aan alles komt een eind behalve aan een slechte echt-
genote. (AB)
b. De duisternis neemt alles weg behalve een slechte
echtgenote. (JidOE)
107. a. Er is maar één slechte vrouw in de wereld en elke
man denkt dat hij haar heeft. (JidDu/AB)
b. Er is maar één goede vrouw in het land en elke man
denkt dat hij haar heeft. (Jid/AB)
c. Er zijn maar twee goede vrouwen in de wereld: de
ene is dood en de andere moet nog gevonden worden.
(Jid/AB)
108. God beware je voor opkomende honger en voor een
slechte vrouw die een scheiding eist. (Marok)
109. Een vrouw is als een beschermende muur voor haar
man. (AB)
110. Een goede vrouw is een goed geschenk. (Tal/AB)

111. Gelukkig de man die een flinke vrouw heeft: hij zal het getal van zijn dagen verdubbelen. (Tal)
112. Rijk is wie een vrouw heeft die lieflijk is in haar daden. (Tal)
113. Een degelijke vrouw is de kroon van haar man, maar als bederf in zijn gebeente is zij die beschaamd doet staan. (Spreuken 12:4)
114. Een degelijke vrouw, wie zal haar vinden? haar waarde gaat koralen ver te boven. (Spreuken 31:10)
115. *a.* Een man die een degelijke vrouw trouwt – het is alsof hij alle wetten van de tora al vervuld heeft. (Mid)
b. De beste hulp bij het in ere houden van de godsdienst is een goede echtgenote. (AB)
 [= een vrouw die vasthoudt aan de tradities]
116. Als een man te goed is voor deze wereld, is hij vaak slecht voor zijn vrouw. (JidOE)
117. De zoon [wordt] zoals je hem geleerd hebt; de echtgenoot, zoals je hem gewend hebt. (Sefard)
118. Eer je vrouw, want er heerst alleen zegen in het huis van de man dankzij zijn vrouw. (Tal)
119. De vrouw is haar mans gelijke. (Tal)
120. *a.* Wie zijn vrouw eert, eert zichzelf. (AB)
b. Wie kwaad spreekt van zijn vrouw, maakt zichzelf te schande. (AB)
121. Een man moet minder eten en drinken dan hij kan, evenveel uitgeven aan kleren als hij kan, en zijn vrouw meer respect betonen dan hij kan. (Tal)

122. Een echtgenote is geen gebedssjaal die je verwisselt voor een andere als ze je niet bevalt. (Sefard) =
123. Vrouwen en sandalen kun je niet met iemand delen. (Marok)
124. Met een goede vrouw wordt je verdriet gedeeld en je geluk verdubbeld. (Georgië)
125. Als je vrouw klein is, buig je en vraag haar om raad. (Tal)
126. Het kan geen kwaad naar je eigen vrouw te luisteren. (Jid)
127. Wie de raad van zijn vrouw opvolgt, zal dat niet berouwen. (Sefard)
128. De een luistert naar zijn vrouw en verliest, de ander luistert en wint. (Mid)
129. Voor je vrouw en je buurman kun je niets verbergen. (Sefard)
130. *a.* De echte gast wordt uitgenodigd door de vrouw [des huizes]. (Marok)
b. De vrouw doorziet de gasten beter dan de man. (Tal)
131. Het is beter voor een vrouw om één nutteloze echtgenoot te hebben dan tien rijke kinderen. (Jid)
132. Sommige mannen gaan met hun vrouwen om als metselaars met hun stenen. (Jid)
133. Geef je de beer een vrouw dan houdt hij op met dansen. (Jid)
134. De kalmste mannen krijgen de meest rusteloze vrouwen. (AB)

135. Jeremia de man en Jeremia de vrouw. (Sefard)
[= een somber echtpaar]
136. Al is haar man zo nietig als een mier, haar zetel staat bij
de aanzienlijken. (Jid)
[= het huwelijk geeft de vrouw meer aanzien]
137. Al is haar man maar een wolkammer, zijn vrouw zal
hem roepen en voor de deur naast hem gaan zitten.
(Jid)
[= hoe laag zijn positie ook is, ze zal hem eren en hem
trouw zijn]
138. Is haar man een groentenkweker, dan vraagt zij geen
linzen voor de pot. (Jid)
139. Kleermakersvrouwen gaan het slechtst gekleed. (Jid)
140. De vrouw van de rechtvaardige is zelf rechtvaardig; en
de vrouw van de moordenaar is net als hij. (Jid)
141. Als de wezel en de kat trouwen, voorspelt dat onheil.
(AB)
142. Wee het huis waar de vrouw ouder is dan haar man.
(Sefard)
143. Een oude man die met een jonge vrouw trouwt wordt
jonger, maar zij wordt ouder. (Jid)
144. Wie met een oude man trouwt, gaat zelf ook trager lo-
pen. (Marok/AB)
145. Als een oude man een jonge vrouw neemt, lacht de
dood. (AB)
146. De man die op zijn oude dag de tora bestudeert, is als
een oude man die een jonge vrouw trouwt. (AB)

147. De oude maagd die trouwt, wordt een jonge bruid.
(Jid)
148. Jong getrouwd, oud berouwd. (Jid)
149. Echtgenotes zijn minnaressen van jonge en verpleegsters van oude mannen. (AB)
150. Een laat huwelijk maakt weeskinderen. (AB)
151. De dood van een vrouw wordt door niemand zo diep gevoeld als door haar man. (Tal)
152. Pas na haar dood waardeert de man zijn vrouw.
(Koerd/Sefard)

iv. Mede-echtgenote/Tweede echtgenote

1. Wie twee echtgenotes heeft, verdubbelt zijn ellende. (Jemen)
2. Twee watermeloenen kunnen niet onder één arm gedragen worden. (AB)
3. Twee vrouwen thuis, ruzie thuis. (Mid)
4. Getrouwd met twee vrouwen en buiten overnachten. (Marok)
5. Een man van twee vrouwen zit klem tussen twee deuren. (Marok)
6. Een man van twee vrouwen heeft geen rust: hij zit ingeklemd tussen de maalstenen van de handmolen. (Marok)
7. Zijn pot staat op het vuur en zijn ogen kijken naar de buren. (Irak)
[= 'op zoek naar nog een vrouw']
8. Na de roos komt de alsem. (Jemen)
[= de tweede vrouw is erger dan de eerste]
9. De eerste vrouw is [trouw als] een hond, de tweede een kat, de derde een muis. (JidOE)
[= de muis denkt alleen aan haar eten]
10. Je kunt alles vervangen behalve de vrouw van je jeugd. (Tal)

11. *a.* De eerste vrouw is een geschenk van de hemel, de tweede komt van beneden. (Jid)
b. Eerste huwelijk, een geschenk van God; tweede, mischien van God; derde, de toorn van God. (Jemen)
12. Alleen van zijn eerste vrouw heeft een man plezier. (Tal)
13. De eerste vrouw trekt de wagen; de tweede zit in het zadel. (Jid)
14. Als de vrouw van een jonge man sterft, is Gods altaar in rouw gedompeld. (Tal)
15. Voor de man wiens eerste vrouw sterft, is het alsof de tempel tijdens zijn leven verwoest werd. (Tal)
16. Nauwelijks is de echtgenote gestorven of een andere vrouw staat klaar om haar plaats in te nemen. (Jid)
17. Trouw een vrouw in je jeugd en een in je ouderdom. (AB)
18. Gods altaar zelf stort tranen voor wie van zijn eerste vrouw scheidt. (Tal)
 [= het altaar in de Tempel van Jeruzalem; een advies aan mannen om scheiden te vermijden]
19. Als een gescheiden man met een gescheiden vrouw trouwt, zijn er vier gedachten in één huwelijksbed. (Tal)
20. Liever vier die blij zijn dan twee die zuchten. (JidOE)
21. Een tweede vrouw is als een houten been. (Jid)
22. Beter een oude pot dan een nieuwe scherf. (Jid)
23. Trouwen met een vrouw, de eerste keer een plicht; de tweede keer, dwaasheid; de derde keer, waanzin. (JidOE)

24. Een schoen gaat en een schoen komt. (Jemen)
25. Wie bij de sandalen zoekt, vindt er duizenden. (Jemen)
[= een man dreigt zijn vrouw: er zijn genoeg andere vrouwen te vinden]
26. Met een rivale en niet met de zweep. (Tal)
[= een boosaardige echtgenote moet je eerder dreigen met een tweede vrouw dan met geweld]
27. Een man mag van zijn vrouw scheiden als hij een andere vrouw ontmoet die mooier is. (AB)
28. Eén vrouw is voldoende voor welke man dan ook. (AB)

v. Moeder

1. Moeder is moeder, de rest is lucht. (Sefard)
2. Mama's bed is het warmst van allemaal. (Jid)
3. De moeder is een tuin van zaligheid, de vader is een rots. (Jemen)
4. De moeder is het stuur van het huis. (Irak)
5. Het is normaal dat een kind zijn vader meer vreest dan zijn moeder; het is normaal dat een kind meer van zijn moeder houdt dan van zijn vader. (AB)
6. Voorbij de dagen van het mooimaken, hier zijn de dagen van het kinderen grootbrengen. (Marok)
7. Als een zoon trouwt, scheidt hij van zijn moeder. (Jid)
8. Geef je liefde aan je vrouw en je geheim aan je moeder. (AB)
9. Een dochter vertelt haar geheimen alleen aan haar moeder. (AB)
10. Een moeder heeft glazen ogen. (Jid)
[= ze ziet de fouten van haar kinderen niet]
11. a. Een moeder is een sluier; ze verbergt de gebreken van haar kinderen. (Jid)
b. Moeders hebben grote schorten om de fouten van hun kinderen mee te bedekken. (Jid)
c. Een moeder en een schort bedekken veel gebreken. (Sefard)

12. Er is maar één mooi kind in de wereld en iedere moeder heeft het. (AB)
13. De schoonheid van de zoon vind je bij zijn moeder. (Marok)
14. Alle vingers doen evenveel pijn en alle kinderen zijn even dierbaar. (Jid)
15. Ook een aap is in zijn moeders ogen een gazelle. (Irak)
16. Elke vlo is in de ogen van zijn moeder een gazelle. (Marok)
17. De kever is een schoonheid in de ogen van zijn moeder. (AB)
18. De kraai vindt haar kleintjes de mooiste vogels van het bos. (AB)
19. Elke pottenbakster vindt haar eigen pot het mooist. (AB)
20. Niet wat de moeder zegt, maar wat de burens zeggen [is de waarheid over haar kind]. (Jid)
21. a. Wie de dochter wil, papt aan met de moeder. (JidDu)
b. Koop je stof, kijk naar de breedte; zoek je een vrouw, kijk naar haar moeder. (Iran)
22. Moeder en dochter zijn als de nagel en het vlees. (Sefard)
23. Van de roos komt een doorn, van de doorn komt een roos. (Tun)
[= is de moeder ijverig dan is de dochter lui, en omgekeerd]
24. a. Een slechte vogel legt een slecht ei. (AB)
b. De tuin is als de hovenier. (AB)
[= de moeder wordt beoordeeld naar het gedrag van de dochter]

25. Is je moeder een fluit en je vader een trompet, dan word je een trommelaar. (Marok)
26. De vader een ui en de moeder knoflook, hoe kan daar zoete geur van komen? (AB)
27. De moeder houdt van haar zwakste kind. (AB)
28. Te veel gemoeder kan kwaad. (AB)
29. De vogel houdt van haar nest. (AB)
30. Eén kuiken houdt de kip bezig. (AB)
31. Zijn haar kuikens jong, dan verzamelt de kip ze om zich heen; zijn ze groot geworden, dan jaagt ze ze weg. (Mid)
32. Elke vogel moet haar eigen ei uitbroeden. (AB)
33. Het ei leert de kip hoe zij moet broeden. (AB)
34. De vloek van een moeder ontwortelt de jonge plant. (AB)
35. Beter dat het kind huilt dan dat de moeder zucht. (Tun)
[= wie het kind streng opvoedt, heeft er later minder zorgen over]
36. a. Kleine kinderen hoofdpijn, grote kinderen hartepijn. (JidNed)
b. Kleine kinderen laten je niet slapen, grote laten je niet leven. (JidOE)
37. Is het kind een lafaard, dan heeft zijn moeder geen zorgen. (Marok)
38. Terug naar je huisjurk, moeder, vader is niet teruggekomen. (Sefard)

39. De zoon van een slavin is nooit een vreugd voor zijn moeder. (Marok)
[= omdat haar zoon als slaaf wordt geboren]
40. Een wijs man verheugt zijn vader, maar een dwaze zoon is een bekommering voor zijn moeder. (Spreuken 10:1)
41. Moeders liefde kan zelfs de sneeuw niet koud maken. (Sefard)
42. Eén moeder bereikt meer dan honderd leraren. (Jid)
43. Een kind zonder moeder is als een deur zonder deurknop. (Jid)
44. Een moeder begrijpt wat een kind niet zegt. (Jid)
45. Een bescheiden moeder heeft goede kinderen. (AB)
46. Een moeder heeft medelijden met haar kinderen, ook al zijn het slangen. (Sefard)
47. Haar zorgen bewaart de moeder op de bodem van de kist. (Sefard)
48. Als een moeder sterft, zou ze graag haar kinderen meenemen. (JidOE)
49. Vrouwen hebben recht op het hiernamaals, omdat ze hun kinderen naar school brengen. (Tal)
50. Veracht uw moeder niet, wanneer ze oud geworden is. (Spreuken 23:22)
51. Een mens is met zijn moeder verbonden; na haar dood troost hij zich met zijn vrouw. (Mid)
52. Er is geen slechte moeder en er is geen goede dood. (JidOE)

53. Wie zijn moeder heeft verloren, heeft zijn leven verloren. (Jemen)
54. Een tante kan de moeder nooit vervangen. (Irak/Marok)
55. Met de komst van de stiefmoeder wordt de vader een stiefvader. (AB)
56. Een goede stiefmoeder is [zeldzaam] als een witte raaf. (Mid)
57. Het leven van de moeder gaat voor het leven van het ongeboren kind. (Misj)
58. Je kunt niet een lichaam opvoeden zonder een ander [lichaam] te verslijten. (Irak)
59. Toen mijn vader overleed, heb ik niet opgelet; toen mijn moeder overleed, heb ik het huis afgebroken. (Irak)
60. Als een vrouw sterft, komen de mensen erachter hoeveel kinderen ze had. (Jid)
61. Een moeder is altijd gehecht aan haar dochter, maar een dochter niet altijd aan haar moeder. (Tal)

vi. Dochter

1. De wereld kan niet voortbestaan zonder mannen en vrouwen, maar toch: gelukkig wie mannelijke kinderen heeft en ongelukkig de vader van alleen maar dochters. (Tal)
2. Komt er een dochter, huilen de muren. (JidDu)
3. Krijg je een dochter, blijf in het donker liggen. (JidOE)
4. Een dochter als eerstgeborene is een goed voorteken voor [de komst van] zonen. (Tal)
5. Gezegend het huis waar de dochter komt vóór de zoon. (Sefard)
[= wordt gezegd bij wijze van troost]
6. Iedere enige dochter heeft haar charme. (Jid)
7. Zelfs een enige dochter is niet welkom. (Irak)
8. Een vader van twee dochters die een zoon krijgt, mag een week lang dronken zijn. (Jid)
9. Eén dochter, wat leuk; twee, proost; drie, hoofdpijn; vier dochters en een vrouw – wat een ellende voor de oudedag. (Sefard)
10. Een jongetje geboren? Hij brengt zijn eigen gewicht mee. Een meisje? Ze brengt niets mee. (Tal)

11. Toen men hem zei: Een zoon! nam hij zijn moeders gordel en stond op; toen men hem zei: Een dochter! antwoordde hij: In de naam van God, ga weg en doe de deur dicht. (Irak)
12. Wie een zoon voedt, spint een gouden draad; wie een dochter voedt, [spint] een zucht. (Sefard)
13. Dochters hebben vleugels. (Marok)
14. Een dochter is als een drempel, wie binnenkomt trapt erop. (Marok)
[= iedereen kan met haar trouwen]
15. Dochters hebben zeven gezichten. (Marok)
16. Wee een huis met dochters. (Marok)
17. Zeven dochters zijn geen grap. (JidOE)
18. Hoe meer dochters, hoe minder vrolijkheid. (JidDu/Fra)
19. Drie dingen heeft een man liever niet: onkruid in zijn tuin, een dochter onder zijn zonen en azijn in zijn wijn. (AB)
20. Vul je huis met gasten en je brengt je dochters aan de man. (Jid)
21. Een huis vol dochters is als een herberg vlak aan de weg: zo zie je hem vol en zo is hij weer leeg. (Marok)
22. Een enige zoon moet je schuwen, een enige dochter moet je proberen te huwen. (JidNed)
23. Een dochter is een schat en een bron van slapeloosheid. (AB)

24. *a.* Dochters en winkels laat je niet door vreemden bewaken. (Sefard)
b. Een mooie dochter, bewaar haar beter dan een schat. (Marok)
25. Drie dingen groeien bij nacht: winst, rente en dochters. (Jid)
26. *a.* De vader van dochters brengt de nacht door in zorgen, zijn kaars brandt de hele nacht. (Marok)
b. De vader van zonen zingt, de vader van dochters pijnigt zich het hoofd. (Marok)
27. Het is moeilijk zonen groot te brengen; veel moeilijker nog is het om dochters groot te brengen. (AB)
28. Wat de dochter van de kastelein is toegestaan, past de dochter van de rabbijn niet. (Jid)
29. Drie dochters en een moeder – vier doorns in vaders vlees. (Sefard)
30. *a.* Liever een dwaze zoon dan een eerbare dochter. (Irak)
b. Liever een verstandige dochter dan een dwaze zoon. (Irak)
c. Sommige dochters zijn kostbaarder dan zonen. (AB)
31. *a.* Een dochter groeit als de pompoenbloem. (Sefard)
b. Een joodse dochter groeit – en wordt verwend. (Sefard)
32. De man die zijn dochter uithuwelijkt, vindt het niet zonde van de bruidsschat. (Jid)
33. Dochters uithuwelijken is als het kwijtraken van een bochel op je rug. (Jid)

34. Een getrouwde dochter is als een stuk brood – afgesneden. (Jid)
35. Liever dochters van goeden huize dan met veel geld. (Jemen)
[= om mee te trouwen]
36. De kastelein schenkt de dronkelap alles behalve zijn dochter. (Jid)
37. Een goede dochter wordt een goede schoondochter. (Jid)
38. Geen Pesach zonder matze, geen dochter zonder bruidegom. (Sefard)
39. *a.* Een dochter van Israël is nooit ouder dan achttien jaar. (JidOE)
b. Met een joodse dochter kun je niet zomaar trouwen. (Jid)
c. De dochter van een jood blijft geen vrijgezellin. (Sefard)
40. Ach moeder, laat me trouwen voor zes kleine muntjes, voordat ik volwassen word en de verkeerde weg opga. (Irak)
41. Dochters en dode vis kun je niet bewaren. (Jid)
42. Wordt je dochter ouder, laat je slaaf vrij en laat ze trouwen. (Tal)
43. Is je dochter volwassen, maak voor haar zelfs van je slaaf een jood. (Marok)
44. Als mijn dochters groot worden, verdubbelen mijn zorgen. (Sefard)

45. Schoonheid heb je, mijn dochter, en verstand zal ik voor je kopen. (Marok)
46. Veel geluk, mijn dochter, want kennis is je van weinig nut. (Sefard)
47. Een man kan zijn dochter Grieks leren, want dat staat haar als een sieraad. (Tal)
48. Een man moet al zijn bezit verkopen om met de dochter van een geleerde te trouwen... en om zijn dochter aan een geleerde uit te huwelijken. (Tal)
49. Trouw liever met de dochter van een geleerde dan met die van een onwetende: als je sterft of verbannen wordt, ben je zeker dat je kinderen geleerden zullen worden. (Tal)
50. Als de dochter geen schaamte brengt, zal ze de vijand in huis brengen. (Irak)
[= de schoonzoon]
51. Is je dochter op straat, kijk dan of je nog wat eer overhoudt. (Marok)
52. Zorg dat je geen geld tekortkomt en dat je dochters je je eer niet ontnemen. (Marok)
53. Als je je dochter niet kwijt wilt, doe dan de koopprijs omhoog. (Irak)
54. Ziet mijn dochter scheel, haar dukaten zijn geel. (Jid-Ned)
55. Meer gebreken, grotere bruidsschat. (Jid)
56. a. Geef me je dochter plus haar gewicht in koren. (Marok)
b. Geef me je dochter plus haar gewicht in meel. (Marok)

57. Nadat ze was uitgehuwelijkt, kwamen er nog veel bruidgoms. (Marok)
58. Liever meisjes met veel enkelringen dan jongens met korte broeken. (Sefard)
[= het gefortuneerde meisje vindt altijd een betere partij dan de arme jongen]
59. Een dochter uithuwelijken is een schip bevrachten. (Sefard)
60. Als de bruiloft veel kost, laat dan de kaarsen opbranden. (Jid)
[= Bij grote uitgaven moet je op kleinigheden niet bezuinigen]
61. Wie zijn dochter uithuwelijkt, moet haar met vrijgevigheid wegschenken. (Marok)
62. Is mijn dochters mazzel scheef, dan trek ik die wel recht. (Marok)
63. Ouders kunnen een bruidsschat meegeven, maar geen mazzel. (JidOE/Sefard)
[= geluk is niet te koop]
64. Bruidsschat en erfenis brengen geen geluk. (Sefard)
65. a. Wat met de bruid niet meekomt, zal ook met haar dochter niet meekomen. (Marok)
b. Wat de schoondochter niet meebrengt, zal ook haar dochter niet meebrengen. (Marok)
66. Wie zijn dochter aan een hufter uithuwelijkt, is als wie haar vastbindt en voor de leeuwen gooit. (Tal)
67. Met een goede schoonzoon vind je een zoon, met een slechte verlies je ook je dochter. (Sefard)

68. Wie volgt de trap op? De dochter die na haar moeder komt. (Iran)
69. Een vrouw zonder dochter moet zich levend begraven. (Marok)
70. Een moeder zonder dochter – haar leven is voor niets. (Marok)
71. Een vrouw zonder dochter heeft geen vriendin. (Sefard)
72. Wie geen dochters heeft, blijft bij zijn dood onbekend. (Marok)
[= wie anders dan zij zullen over hem weklagen?]
73. Slaap lekker, kleine dochter, totdat de dag komt dat je ogen worden uitgestoken. (Jemen)
[= totdat je moeder wordt en moe zult zijn]

VII. Schoonmoeder

1. Adam was de gelukkigste man die ooit leefde, want hij had geen schoonmoeder. (Jid/AB)
2. Als de schoondochter van de schoonmoeder had gehouden, gingen alle vrouwen naar de hemel. (Irak)
3. De schoonmoeder vergeet dat ze schoondochter was. (Jid/Irak)
4. Wie bruid was, wordt ook schoonmoeder. (Sefard)
[= je zult je gedragen naar hoe je behandeld bent]
5. Elke schoondochter is een stukje schoonmoeder. (Jid)
6. Voor de bruiloft, kussen en omhelzingen; mettertijd slaan en wurgen. (Marok)
[= tussen schoonmoeder en schoondochter]
7. Elke schoonmoeder is als rot in je botten, ook al is ze klein als een tor. (Marok)
8. Als de ezel de trap oploopt, zullen schoonmoeder en schoondochter in vrede samenwonen. (Sefard)
9. De schoondochter zal van haar schoonmoeder houden zodra steenkool wit wordt. (Marok)
10. Als een hond in het paradijs komt, zal een schoonmoeder van haar schoondochter houden. (Jemen)
11. Een schoonmoeder wordt lief als een adder dokter wordt. (Marok)

12. Tussen schoonvader en schoonzoon, altijd liefde; tussen schoonmoeder en schoondochter, altijd ruzie. (Marok)
13. De [winter]zon van Chanoeka voor mijn dochter en de [lente]zon van Poerim voor mijn schoondochter. (Libië)
[= in Noord-Afrika is de winterzon aangenaam en is het in de lente al heel heet]
14. Tussen schoonmoeder en schoonzoon is het als met de winterzon: ze gaat laat op en vroeg onder. (Sefard)
15. a. De dochter krijgt een standje, maar het is bedoeld voor de schoondochter. (Jid)
b. Ik zeg het tegen jou, mijn dochter, maar ik bedoel jou, schoondochter. (Sefard)
16. Sla je schoonmoeder, dan vergeet je bruid haar dromen. (Marok)
17. Wie dertig dagen in het huis van zijn schoonmoeder leeft, verdient zweepslagen. (Tal)
18. Schoonmoeder en schoondochter moeten niet in dezelfde wagen rijden. (Jid)
19. Schoonmoeder en schoondochter in één huis zijn als twee katten in een zak. (Jid)
20. Een tijger-moeder, een schoonmoeder. (AB)
21. Een schoondochter kan net zo min onder hetzelfde dak leven met haar schoonmoeder als een geit met een tijger in dezelfde schuur. (AB)
22. Mevrouw schoonmoeder, eet u maar wat de hond niet lust. (Sefard)
23. Moeder hier, mama daar, val maar van de ladder. (Sefard)
[= zegt de schoondochter over haar schoonmoeder]

24. Een schoondochter is kiespijn. (Sefard).
25. Mijn schoonmoeder stroopt haar mouwen op uitgerekend op een regendag. (Sefard)
[= ze doet maar alsof ze ijverig is: als het regent, kun je niet veel doen]
26. Mijn schoondochter een goede kok – wee de olie en het meel. (Sefard)
27. De schoondochter veegt alleen weg wat de schoonmoeder ziet. (Sefard)
[= ze doet het minimum]
28. Ben je boos op je schoonmoeder, dan ga je tekeer tegen haar dochter. (Jid)
29. Liever een lieve schoonmoeder dan een erfdeel met bronwater. (Jemen)
30. Een goede schoonmoeder is doof, stom en blind. (JidOE)
31. Een schoonmoeder is een slang die met muziek het huis binnenkomt. (Sefard)
32. Een man haat zijn schoonmoeder en zijn compagnon. (JidOE)
33. a. Zelfs een schoonmoeder van klei is niet welkom. (Sefard)
b. Ook een schoonmoeder van suiker is slecht. (Sefard)
34. Geen schoonmoeder en geen schoonzuster en geen boze buurvrouw. (Sefard)
[= geluk en harmonie]

VIII. Weduwe

1. Trouw geen weduwe, ook al zijn haar wangen als een bos bloemen: je geeft haar een cadeau en ze zegt: God zegent de gezegende. (Marok)
[= haar overleden man]
2. Een eerzame weduwe heeft haar deur op slot. (Sefard)
3. Kook niet in de pan waarin je buurman gekookt heeft. (Tal)
[= trouw niet met een weduwe of een gescheiden vrouw]
4. Geen weduwe zonder pijn en geen meisje zonder minnaar. (Sefard)
5. Treurt een weduwe, niemand die het ziet; maakt ze plezier, dan kijkt de hele wereld. (Jid)
6. Laster tiert welig rond de deur van de weduwe. (AB)
7. Vind je je vaders gelijke, leg hem bij je moeder in bed. (Sefard)
8. Ongetrouwde meisjes riskeren geen weduwschap. (Marok)
9. Liever een jonge weduwe dan een oude maagd. (Jid/Sefard)
10. Een jonge vrouw getrouwd met een oude man is overdag dame en 's nachts weduwe. (AB)

11. Onbewerkt land is als een weduwe of een eenzame oude vrijster. (Mid)
12. Een prachtige maagd en een stoute weduwe doen beiden kwaad. (Tal)
13. De jongeman zegt tegen de weduwe: ik trouw met je als je nog maagd bent. (Noord-Afrika)
14. De man die een mooie weduwe troost, staat niet alleen een goede daad voor ogen. (Jid)
15. Bij een weduwe dreigt geen gevaar. (JidNed)
[= omgang met een weduwe houdt geen risico in, omdat de echtgenoot niet als storende factor aanwezig is]
16. Korthed is de ziel van het weduwschap. (AB)
17. Menige getrouwde man hamstert – voor de toekomstige echtgenoot van zijn vrouw. (AB)
18. Een rijke weduwe komt wel weer aan de man. (Jid)
19. Een weduwe met een gouden dak is nog altijd een weduwe. (Jid)
20. Neem geen eigendommen van een weduwe als onderpand, zelfs niet als ze rijk is. (Jid)
21. Het huwelijk met een maagd duurt lang en het huwelijk met een weduwe is heel duur. (Marok)
22. Wie een weduwe met drie kinderen trouwt, trouwt met vier dieven. (Jid)
23. Liever met z'n tweeën dan het weduwschap. (Tal)
24. Liever een zwak lichtje dan complete duisternis; liever een ruziemakende man dan het weduwschap. (Jemen)

25. Liever de schaduw van een man dan de schaduw van de muur. (Arabische oorsprong)
26. Liever zijn gestalte thuis dan een olijfolielampje. (Marok)

[= zelfs al is hij een slechte echtgenoot; olielampjes worden gebruikt bij de joodse herdenking van doden]
27. Liever zijn gestalte op straat dan zijn geld in de kist. (Marok)
28. Liever zijn stok in de tent dan zijn vrouw een weduwe. (Marok)

[= de stok waar de man op leunt in zijn ouderdom]
29. Een man is echt gestorven als hij dat voor zijn vrouw is. (Tal)
30. Zonde van haar mans dood, als een vrouw geen klaaglied kan zingen. (Marok)

1. God kon niet overal zijn, daarom heeft hij grootmoeders geschapen. (Jid)
[= soms ook: moeders i.p.v. grootmoeders]
2. Een mooi meisje, een mooie vrouw; een mooie vrouw, een mooie moeder; een mooie moeder, een mooie grootmoeder. (JidOE)
3. Als grootmoeder zich opmaakt, ziet ze er ook jong uit. (Jid)
4. Als grootmoeder een baard had, was zij een grootvader. (Jid)
5. Met geld kun je zelfs een grootmoeder uithuwelijken. (Jid)
6. Een vrijgezel als koppelaar, een oude vrijster als grootmoeder. (Jid)
[= die bestaan niet]
7. De zonen van mijn dochter zijn mijn zonen, die van mijn zonen – alleen God weet het. (Sefard)
8. De zoon van de zoon is de zoon van de geliefde; de zoon van de dochter is de zoon van de vreemdeling. (Jemen)
9. Breng mij groot, ik ben de zoon van uw dochter. (AB)
[= grootouders wordt om steun gevraagd als de ouders die niet geven]
10. De oude grootmoeder – ze lacht of ze huilt. (Jid)

11. Grootmoeder en grootvader liggen allebei in de aarde.

(Jid)

[= er is niets meer aan te doen]

x. Oude vrouw

1. Oude vrouwen zijn net als jonge. (JidDu)
2. Een oude vrouw thuis, vreugde thuis. (Sefard)
[= ook: een medicijn in huis]
3. Een oude vrouw thuis, wees gerust. (Marok)
4. Een oude man in huis, een last; een oude vrouw in huis, een schat. (Tal)
5. Een oude man en een oude vrouw thuis: hij een last om te dragen, zij draagt zelf de last. (Marok)
6. Een vrouw is op de vlucht voor de ouderdom, als een lam voor de wolf. (Marok)
7. Een oude vrouw op een kerkhof zegt tegen de graven: 'Wat slapen jullie vredig, goede zielen. Toch, als je het niet erg vindt, blijf ik liever nog hier.' (Jid)
8. Ouwe vrijster, trouwe echtgenote. (Jid)
9. Een oude vrouw en een nieuwe ploeg, nergens beter dan in de aarde. (JidDu)
10. Verwen een man die oud wordt met een jong meisje; gooi een vrouw die oud wordt weg met de vuilnis. (Jemen)
11. De oude vrouw praat te veel. (Irak)
12. Als een oude man met een jong meisje trouwt, wordt de oude jong en het meisje oud. (JidOE)

13. Ook als ze zich met een splinter mooi maakt, kan een vrouw haar ouderdom niet verhullen. (Marok)
14. Een oud gezicht blijft oud, ondanks alle opmaak en sieraden. (Marok)
15. Ouderdom blijft zichtbaar, ook al is de vrouw met henna versierd. (Marok)
16. De oude vrouw zou haar dochter nooit in de oven gezocht hebben, als ze daar niet zelf geweest was. (Jid)
17. Een vrouw van zestig kan even opgewonden raken van muziek als een meisje van zes. (Tal)
[= soms ook: bruiloftsmuziek]
18. Ook een vrouw van honderd krijgt kriebel in haar benen als ze het geluid van de trommel hoort. (Koerd)
19. Een vrouw die oud wordt, vergeet wat ze in haar jeugd heeft gedaan. (Marok)
20. Zorgen maken iemand oud vóór de ouderdom. (Marok)
21. Geen schat in het kussensloop en geen dochter die naast je zit. (Irak)
[= armoede en eenzaamheid kenmerken vaak de ouderdom]
22. Wensen van de oude vrouw worden alleen in haar dromen vervuld. (Sefard)

DEEL II. LUSTEN EN LASTEN

1. a. Schoonheid zonder gaste is een vroude zonder gae. (AB)
b. Schoonheit zonder bevalligheid is als een hengel zonder haak. (Matth.)
2. Liefvalligheid gaat boven schoonheid. (Jid)
3. Bedrieglijk is de bevalligheid en lidel de schoonheid, maar een vrouw die God vreest, die is te prijzen. (Spruken 31:30)
4. Een vrouw is liever mooi dan inselgent en slim, want mannen kijken liever dan dat ze denken. (AB)
5. Elk meisje is liever mooi dan goed. (AB)
6. Een vrouw die alleen mooi of alleen slim is, is als iemand die op één been staat. (AB)
7. Een mooie vrouw die haar charmes kent, is niet minder mooi. (AB)
8. Rook gaat de mooiste wegtrawé. (AB)
9. De roem van de vrouw is haar schoonheid, die van de man zijn brecht. (AB)
10. a. Het verstand van de vrouw zit in haar schoonheid en de schoonheid van de man in zijn verstand. (Matth.)
b. Het verstand van de vrouw zit in haar sierdte; het verstand van de man in zijn verstand. (Jid)

1. Schoonheid

1. *a.* Schoonheid zonder gratie is een viooltje zonder geur. (AB)
b. Schoonheid zonder bevalligheid is als een hengel zonder haak. (Marok)
2. Liefvalligheid gaat boven schoonheid. (Jid)
3. Bedrieglijk is de bevalligheid en ijdel de schoonheid, maar een vrouw die God vreest, die is te prijzen. (Spreuken 31:30)
4. Een vrouw is liever mooi dan intelligent en slim, want mannen kijken liever dan dat ze denken. (AB)
5. Elk meisje is liever mooi dan goed. (AB)
6. Een vrouw die alleen mooi of alleen slim is, is als iemand die op één been staat. (AB)
7. Een mooie vrouw die haar charmes kent, is niet langer mooi. (AB)
8. Rook gaat de mooiste achterna. (AB)
9. De roem van de vrouw is haar schoonheid, die van de man zijn kracht. (AB)
10. *a.* Het verstand van de vrouw zit in haar schoonheid en de schoonheid van de man in zijn verstand. (Marok)
b. Het verstand van de vrouw zit in haar sieraden; het sieraad van de man is zijn verstand. (JidOE)

c. Een man bezit schoonheid vanwege zijn goede eigenschappen; de goede eigenschap van een vrouw is haar schoonheid. (AB)

11. Wat is schoonheid? – de schoonheid van wat iemand doet. (Irak/Marok)
12. Wie schoonheid wil kopen, zal op goede eigenschappen afgaan. (Marok)
13. Mooie lokken en een mooie stem worden niet in de bruidsschat meeberekend. (Sefard)
14. a. De bescheidenheid van een vrouw is haar schoonheid. (AB)
b. Zedigheid is de schoonheid van de vrouw. (AB)
15. Bescheidenheid en schoonheid gaan niet samen. (Sefard)
16. Soms is een vrouw gelukkig omdat ze mooi is, soms is ze mooi omdat ze gelukkig is. (AB)
17. Prijs de schoonheid van een vrouw in haar bijzijn en ze zal je al je zonden vergeven. (AB)
18. Heb je geen mooi meisje om te kussen, kies dan een lelijke en zeg tegen haar: 'Wat ben je mooi.' (Irak)
19. a. Elke bruid is mooi. (Tal)
b. Geen lelijke bruid op de huwelijksdag. (JidOE)
20. Alle bruiden zijn mooi, alle doden zijn heilig. (Jid)
21. a. Bij een bruid met mooie ogen moet je verder niet op haar lichaam letten. (Tal)
b. Neem de ogen en gooi het lichaam weg. (Irak)
c. Een bruid met mooie ogen hoeft zich over haar figuur geen zorgen te maken. (Jid)

22. O wee! O wee! De bruid is te mooi. (Jid)
[= het is ook nooit goed; of: er zit een addertje onder het gras]
23. Als iedereen een mooie bruid wil, waar moeten dan de lelijke meisjes heen? (Jid)
24. Een mooie vrouw betekent een gelukkige echtgenoot, het getal van zijn dagen wordt verdubbeld. (Tal)
25. Een mooie vrouw is de helft van je leven. (Jid)
26. Drie dingen zijn goed voor een man [zijn gevoel van eigenwaarde]: een mooi huis, een mooie vrouw en mooie spullen. (Tal)
27. Een mooie echtgenote is een bron van trots. (Sefard)
28. Een goed huwelijk lees je af aan haar gezicht. (Sefard)
29. Heb je een mooie vrouw, dan ben je een slechte vriend. (Jid)
30. De mooie vrouw behoort niet alleen aan haar man. (Irak)
31. Een mooie echtgenote is een genot voor anderen. (JidOE)
32. Met een mooie vrouw getrouwd, met problemen getrouwd. (AB)
33. Beter een lelijke vrouw voor jezelf dan een mooie voor anderen. (Jid)
34. Vrouwen van andere mannen zijn altijd de mooiste. (AB)
35. Idioten hebben altijd mooie vrouwen. (JidOE)

36. Mooie gezichten, slechte echtgenotes. (Jid)
37. Als een gouden ring in een varkenssnuit is een schone vrouw zonder verstand. (Spreuken 11:22)
38. Boven de grootste schoonheid hangt het grootste verderf. (AB)
39. Schoonheid blijft begeerd, ook al zit ze onderin de afgrond. (Marok)
40. Een mooie vrouw en oude wijn zijn zoet vergif. (Turk)
41. De mooiste schoen knelt aan de voet. (AB)
42. Vanwege de schoonheid van een vrouw zijn velen ten onder gegaan, allemaal sterke mannen. (Tal)
43. Wijzen werden dwazen vanwege de charme van een mooie vrouw. (AB)
44. Geen ouwe is zover heen dat hij bij het zien van een mooie vrouw geen zin in haar heeft. (AB)
45. Zelfs een engel kan een mooi meisje niet weerstaan. (Sefard)
46. Een man moet niet naar een mooie vrouw kijken al is ze ongetrouwd, of naar een getrouwde al heeft ze niets bijzonders. (Tal)
47. Een mooie om naar te kijken, een verstandige om mee te leven. (JidOE)
48. Wie de schoonheid lust, moet voor haar kunnen dansen. (Marok)
49. De mooiste appel hangt aan de hoogste tak. (JidOE)

50. Niet elke roodglimmende appel is goed. (Jid)
51. Een mooie huid verhult vaak een bedorven geest. (AB)
52. Mooi linnen verhult vaak een gore huid. (AB)
53. Een mooie jurk is een goede aanbeveling. (AB)
54. De schoonheid van de vrouw zit in haar haar. (Jemen)
55. Een prachtig sieraad komt het best tot zijn recht op een mooie vrouw. (Tal)
56. Een vrouw die van schoonheid houdt, moet haar oor laten doorboren. (Marok)
57. De sieraden van de vrouw zijn haar schat en haar schoonheid. (Irak)
58. Wie wil trouwen maakt zich mooi. (Jid)
59. Kleed een stok mooi aan en het lijkt een schone jongeling. (Marok/AB)
60. Een vrouwtjesaap blijft een aap, ook al gaat ze in zijde en fluweel gekleed. (Sefard)
61. Een meisje maakt zich mooi voor de jongens die ze kan tegenkomen; een vrouw maakt zich mooi voor haar man. (Jid)
62. Wee de vrouw die een man heeft en zich niet mooi maakt. (Jid)
63. Je spiegel vertelt je wat geen van je vrienden je vertelt. (AB)
64. Smetteloze schoonheid bestaat niet. (Marok)

65. Een kaarsrechte houding maakt een vrouw eleganter. (AB)
66. Een vrouw met een mooi gezicht heeft geen getuigen nodig. (Marok)
67. Onopgesmukte schoonheid siert het meest. (AB)
68. Een vrouw met mooie voeten hoeft haar gezicht niet te bedekken. (Marok)
[= haar voeten zijn zichtbaar, haar gezicht is gesluierd: wie mooie voeten heeft, die is verder zeker ook mooi]
69. Bedek je voeten, domme vrouw, alle schoonheid is aangeboren. (Marok)
[= het opmaken van de voeten naar Arabisch gebruik maakt iemand van wie het gezicht lelijk is niet opeens mooi]
70. Een zwart oog geeft geen opmaak nodig. (Marok)
71. Een mooi gezicht heeft geen poeder nodig. (Jid)
72. Bleekheid is de helft van de schoonheid. (Irak)
73. Een mooie vrouw met een lichte huid heeft geen oogopmaak nodig. (Marok)
74. Een mooie vrouw heeft geen henna nodig. (Marok)
[= henna is een kleurstof waarmee vrouwen in de Arabische wereld bepaalde lichaamsdelen (nagels, handen, voeten) mooi maken]
75. Hé jij daar, opgeschilderde, wie heeft je in het donker gezien? (Sefard)
76. Het geluk van de zwarte ligt in de hemel; het geluk van de blanke in het water. (Marok)
[= zwart is hier positief, blank negatief bedoeld]

77. Een donker meisje is een schoonheid. (JidOE/Sefard)
[= donker is door God geschapen, wit komt van de
goudsmid]
78. Wat voor nut heeft baden voor een zwarte vrouw?
(Marok)
79. Mevrouw is heel mooi en de warmte van het stoombad
maakt haar nog mooier. (Marok)
80. Aangekomen [in gewicht] en mooi geworden is me-
vrouw vergeten hoe ze vroeger was. (Marok)
81. De dikke vrouw heeft vlees van vet, de magere vlees
van bloed. (Sefard)
[= de magere is ijveriger]
82. Geef mij vet, geef ik jou schoonheid. (Sefard)
83. Gaat er een echtgenoot weg, dan komt er wel een an-
dere langs, zolang mijn wang nog glanzend is. (Jemen)
[= glanzend van vet: molligheid is een teken van
schoonheid en welvaart]
84. Helpen haar wangen haar niet, helpen haar voorouders
haar wel; helpen haar voorouders haar niet, zal haar
geld haar helpen. (Irak)
85. In het donker is elke vrouw [zo mooi als] de maan.
(Marok)
86. Bekijk je haar 's morgens vroeg: geel als een citroen.
(Marok)
87. Geen vrouw is mooi, tenzij haar schoonheid haar nog
adelt in een uur van lelijkheid. (AB)
88. a. Een huiselijk meisje heeft een hekel aan spiegels. (AB)
b. Een lelijke vrouw schuwt de spiegel. (Jid)

89. Mopper niet op de spiegel als je gezicht lelijk is. (AB)
90. Armoede maakt knappe vrouwen lelijk. (Marok/Tal)
91. Wanneer een jood rijk wordt, lijkt zijn vrouw hem lelijk en zijn huis te krap. (Sefard)
92. Neem de roem en gooi het lichaam weg. (Irak)
93. Als lelijkheid pijn leed, zou ze het uitschreeuwen. (Sefard)
94. De mooie benijdt het lot van de lelijke. (Sefard)
[= mooie meisjes zijn niet altijd de aantrekkelijkste huwelijksparthij]
95. Niemands liefde is ooit lelijk. (AB)
96. Wordt een vrouw geprezen om haar vroomheid, dan is ze vast niet mooi. (Jid)
97. Een lelijk gezicht is de beste bewaarder van de goede zeden. (AB)
98. Lelijkheid brengt een vrouw al halverwege in de richting van kuisheid. (AB)
99. Een lelijk meisje geeft er tien vooraf. (JidNed)
[= ze is toeschietelijk, geeft een voorschot op de bruidsschat]
100. Het is niet verstandig om van een arme te lenen of een lelijk meisje te kussen. (Jid)
101. Geen pot zo lelijk of ze vindt nog wel een deksel. (Jid)
102. Er bestaat geen slechte brandewijn voor de dronkaard, geen stinkend geld voor de verkoper en geen lelijke vrouw voor de wellustige. (Jid)

103. Een rijke man heeft altijd mooie dochters. (JidME)
104. *a.* Schoonheid brengt geen rijkdom. (Marok)
b. Schoonheid brengt geen deeg mee. (Marok)
105. Mooie meisjes hebben geen portemonnee bij zich. (AB)
106. Een mooi gezicht is een halve bruidsschat waard. (JidOE)
107. Een bruidsschat maakt de lelijke mooi en de schoonheid evident. (Sefard)
108. Liever alleen haar lelijkheid en niet haar bruidsschat. (Marok)
 [= anders ben je van haar afhankelijk]
109. Een mooi gezicht maakt een bruidsschat overbodig. (Marok)
110. Een mooie vrouw is al een half inkomen. (JidOE/AB)
111. Het geld gaat op en de lelijkheid blijft over. (JidNed)
 [= wordt gezegd als iemand met een rijke onaantrekkelijke vrouw trouwt]
112. De charme verdwijnt, het geld gaat op, maar de lelijkheid blijft in bed. (Marok)
113. Stro en vuil [geld] verdwijnen, maar de schoonheid blijft op de matras. (Irak)
114. Rottende lelies stinken erger dan onkruid. (AB)
115. De mooiste roos verwelkt ten slotte. (AB)
116. Schoonheid sterft het eerst. (AB)
117. Charme blijft, schoonheid verdort. (AB)

118. Wie een kleine vrouw neemt, denkt dat ze jong is. (Marok)
119. De schoonheid van een vrouw, de echo in een woud en de regenboog in de lucht zijn van korte duur. (Sefard)
120. Geluk kan het gezicht niet glad maken en ongeluk kan het gezicht niet rimpelen. (Marok)
121. Mooie gelaatstrekken kunnen de jaren niet wegvagen. (Marok)
122. Een vrouw kan parels om haar hals dragen, al heeft ze stenen op haar ziel. (Jid)
123. Schoonheid en kuisheid hebben altijd dodelijke ruzie. (AB)

II. Liefde

1. Het is natuurlijk voor een man om een vrouw het hof te maken, niet voor een vrouw om een man het hof te maken, want wie iets verliest gaat op zoek naar wat hij verloor. (Tal)
[= zijn rib]
2. Niets is zo machtig als de liefde. (AB)
3. Dat de man de vrouw aanbidt, verzacht enigszins haar bitterheid over het feit dat ze er een is. (AB)
4. Ze is een vrouw, maak haar het hof; ze is een vrouw, verover haar. (AB)
5. Liefde bedekt alle overtredingen. (Spreuken 10:12)
6. Sterk als de dood is de liefde. (Hooglied 8:6)
7. Liefde en een bochel kunnen niet verborgen blijven. (Marok)
8. Liefde en hoest kun je niet verbergen. (Jid)
9. De vrouw is gebonden met dubbele ketens, de man is niet gebonden. (Marok)
10. Geluk is een vrouw. (AB)
11. De vrouw heeft lief met haar hart en de man met zijn verstand. (JidOE)

12. Vrouwen volgen wie voor haar op de loop gaan en gaan op de loop voor wie haar zoeken. (AB)
13. Hekel de vrouw en ze zal van je houden, houd van haar en ze zal je haten. (Marok)
14. Hoe meer je een vrouw veracht, hoe meer ze van je houdt. (Marok)
15. Tegen liefde is geen kruid gewassen. (AB)
16. a. Het zijn de ogen die verliefden verwonden. (AB)
b. Liefhebben komt van kijken. (AB)
17. Het oog van de naald is niet te klein voor twee verliefde mensen. (AB)
18. Voor een romance zijn er twee nodig. (AB)
19. Geliefden lopen altijd op de klok vooruit. (AB)
20. Liefde kent verborgen paden. (AB)
21. Liefde en vuur moeten altijd weer opvlammen. (AB)
22. Liefde laat zich niet dwingen. (AB)
23. Alles is geoorloofd in liefde en oorlog. (AB)
24. Gevaar bewijst wie echt bemint. (AB)
25. De liefde overwint alles. (AB)
26. Uit de liefde drinkt de vrouw haar nobele natuur. (AB)
27. Het plezier van de liefde is het beminnen. (AB)
28. Wil je bemind worden, bemin en wees beminnelijk. (AB)

29. In haar eerste passie houdt de vrouw van haar minnaar; in alle volgende houdt ze alleen maar van de liefde. (AB)
30. Een dove man en een blinde vrouw zijn altijd een gelukkig paar. (AB)
31. Nichtje, doe je ogen open; vind ik geen ander, dan kom ik bij jou terug. (Marok)
32. Kus je een mond, dan vergeet je de andere mond. (Marok)
33. De nieuwe liefde verdrijft de oude. (AB)
34. Liefde is waanzin die alleen door verre afstand kan genezen. (Sefard)
35. Afscheid koelt de liefde af. (Marok)
36. Verliefde, krankzinnige. (AB)
37. Liefde maakt mensen stompzinnig. (AB)
38. Liefde en leed werden als tweeling geboren. (AB)
39. Liefde zit vol narigheid. (AB)
40. Lichte liefde, zware shade. (Jid)
41. God! Ik smeed u, maak dat we nooit verliefd worden, zelfs niet op een poes. (Marok)
42. Houd u verre van de liefde van vrouwen, want hun schoonheid is wulpsheid en hun lichaam een kerkhof van lust. (AB)
43. Vrouwenliefde is anders dan andere liefde. (AB)
44. Dwazen zijn wijs in vrouwenzaken. (AB)

45. Gelukkig in de liefde, ongelukkig in het spel. (AB)
46. Liefde en kennis wonen niet samen. (AB)
47. Gedachten brengen niet zoveel in als gevoelens kosten.
(Jid)
48. Veel waters kunnen de liefde niet blussen en rivieren
spoelen haar niet weg. (Hooglied 8:7)
49. Door de poort die het wantrouwen binnenlaat, gaat de
liefde naar buiten. (AB)
50. Liefde zonder jaloezie is geen liefde. (AB)
51. Geen bruid zonder sluier en geen vrouw zonder jaloezie.
(Sefard)
52. Liefde mag dan blind zijn, jaloersheid ziet te veel. (Jid)
53. Waar de liefde tekortschiet, komen alle fouten te voor-
schijn. (AB)
54. De haat beweegt de mens meer dan de liefde. (Jid)
55. Liefde en haat zijn familie van elkaar. (Jid)
56. Een vrouw heeft lief of ze haat. (AB)
57. Als de honger door de deur naar binnenkomt, vliegt de
liefde door de ramen naar buiten. (Jid)
58. Geld is de zenuw van de liefde. (AB)
59. Zonder brood en wijn zal de liefde verkommeren. (AB)
60. De liefde smaakt zoet, maar zoeter het brood. (JidME/
Sefard)

61. Liefde is als boter: er hoort brood onder. (Jid)
62. Beter een schotel groente, waar liefde heerst, dan een gemeste os en haat daarbij. (Spreuken 15:17)
[= als maaltijd].
63. Liefde woont in hutjes en paleizen. (AB)
64. Liefde slecht alle rangen. (AB)
65. Liever een oude die je verwent dan een jonge die je vernedert. (Irak)
66. Over een oude die nog zin in een vrouw heeft maakt de hele markt zich vrolijk. (Marok)
67. Een man is jong als een meisje hem gelukkig of ongelukkig kan maken; hij is op middelbare leeftijd als een vrouw hem gelukkig maar niet ongelukkig kan maken; hij wordt oud wanneer een vrouw hem noch gelukkig noch ongelukkig kan maken. (AB)
68. De liefde is een plant, het huwelijk haar vrucht. (Sefard)
69. Niet elk stel is een paar. (AB)
70. Wie uit liefde trouwt, zal in verdriet leven. (Sefard)
71. Heb me een beetje lief, maar wel heel lang. (JidNed)
72. Brandende liefde moet je over alle dagen van het leven verdelen. (Marok)
73. Houd van je vrouw als van jezelf en eer haar meer. (Tal)
74. Totdat hij trouwt geeft een man zijn liefde aan zijn ouders, daarna aan zijn vrouw. (AB)

75. Hij heeft zijn verloofde genomen en zijn vader en moeder achter zich gelaten. (Marok)
76. a. Houd je van de bol, dan kun je de takken niet haten. (AB)
 [= bol is de zaaddoos van vlas]
 b. Houd je van je vrouw dan houd je ook van haar familie. (Jid)
77. Een stel dat bij elkaar past is even zeldzaam als het wonder van de doortocht door de Rode Zee. (Tal)
78. Een leven zonder liefde, een jaar zonder zomer. (AB)
79. Geen woensdag zonder zon, geen oud mens zonder pijn, geen meisje zonder liefde. (Sefard)
80. Leven is liefde. (AB)
81. Wie niet houdt van wijn, vrouwen en gezang, die is een dwaas zijn leven lang. (AB)
82. God daarboven krijgt niet alle liefde van de mensen. (AB)
83. Liefde houdt de wereld draaiende. (AB)
84. Liefde is als een geest: iedereen praat erover, maar haast niemand is ze tegengekomen. (AB)
85. Vriendschap is liefde zonder vleugels. (AB)

III. Seks

1. Als ze de bruidegom begeert, heeft de bruid geen woorden nodig. (Jid)
2. Ze danst zoals hij speelt. (Irak)
3. Als het bed zou vertellen wat het weet, zou menigeen blozen. (JidDu)
4. Waar je de bruid de eerste nacht aan laat wennen, daaraan blijft ze gewend. (Marok)
5. Prijs de bruid niet na de eerste nacht en de herder niet na het eerste jaar. (Marok)
6. Het huwelijksleven is een handvol brandende kooltjes. (Jemen)
7. Een vuur dat vuur voortbrengt, ziedaar een vrouw. (AB)
8. Elk lichaamsdeel van een vrouw verleidt tot zonde. (AB)
9. Vrouwen zijn gewend hun lust te bevredigen zonder dat het ze kan schelen wat ervan komt. (AB)
10. De vrouw verlangt en de hond jankt, de baby geeuwt en de armoe schreeuwt. (Jid)
11. Het goud en de miljoenen zijn op, maar het ongeluk blijft in bed. (Marok)
12. Liever alleen in bed dan met een armzalige man. (Marok)

13. Israël is een heilig volk, het gebruikt zijn bed niet overdag. (Tal)
[= 'gebruik van het bed' verwijst in de rabbijnse literatuur naar seksuele relaties]
14. Een man heeft een klein lid; wie het laat hongeren wordt verzadigd, wie het verzadigt, verhongert. (Tal)
[= verwijst naar de waarde van seksuele zelfbeheersing]
15. Laat de leerlingen van de wijzen zich bij hun vrouwen niet als hanen gedragen. (Tal)
16. Seksuele drift is eerst een gast, daarna wordt hij heer des huizes. (AB)
17. Een man zonder vrouw heeft geen verweer tegen verleiding. (Tal)
18. Wees je ouders dankbaar; als zij zich niet hadden laten verleiden, zou je er niet zijn. (vrij naar Talmoed)
19. *a.* Een man zal zijn vader en moeder verlaten en zijn vrouw aanhangen, en zij zullen tot één vlees zijn. (Genesis 2:24)
b. Man en vrouw zijn één lijf. (JidOE)
c. Man en vrouw moeten niet alleen één vlees worden, maar ook één ziel. (Georgië)
20. God zegt: Zonder de hartstocht zou de wereld niet overleven: geen mens zou een huis bouwen, een boom planten en een vrouw trouwen. (AB)
21. Gaat de hartstocht omhoog, dan gaat de rede omlaag. (AB)
22. 's Hartochts beven beheerst het leven. (Jid)
23. Het einde van de hartstocht is het begin van berouw. (AB)

24. Zwavel en pek branden. (JidNed)
[= breng je jongens en meisjes bij elkaar, dan brengt dat risico's mee in seksueel opzicht]
25. Huiselijke meisjes worden gemakkelijk verleid. (Jid)
26. Lelijke meisjes laten zich sneller verleiden. (Jid)
27. Als meisjes niet mooi waren, zouden mannen geen weet hebben van verleiding. (Jid)
28. Een roos waar door velen aan geroken wordt, verliest haar frisse geur. (AB)
29. Een vrouw zonder moraal, een gerecht zonder zout. (Joods-Arabisch, Noord-Afrika)
30. Een kus zonder snor is brood zonder zout. (AB)
31. Heeft iemand van twintig nog geen vrouw, dan is dat omdat hij zijn tijd gebruikt om zonde te beramen. (Tal)
32. Als je je vrouw trouw bent, heb je een gezond lichaam. (Jid)
33. Geef je oor aan iedereen, je hand aan je vrienden, maar je lippen alleen aan je vrouw. (Jid)
34. Echtgenotes bewaren mannen voor zonde. (Tal)
35. Brood op de plank en brodeloos is niet hetzelfde. (Tal)
[= naast de letterlijke betekenis betekent het ook 'dat een gehuwde man minder last heeft van zijn begeerten dan een vrijgezel']
36. Begeef je nooit op het pad der verleiding, want zelfs koning David kon het niet weerstaan. (Tal)

37. De beste verdediging tegen verleiding is: je ogen dichtdoen. (AB)
38. Het oog en het hart, twee makelaars in zonde. (Mid)
39. Sommige ogen lusten graag een assepoester. (Sefard)
40. Een man is makkelijker te verleiden dan een vrouw. (Mid)
41. De verleiding lacht om de dwaas die haar serieus neemt. (AB)
42. Pas op voor de vrouw met de sluier. (Irak)
[= ze lijkt bescheiden en waardig]
43. Als de hartstocht in je binnenste oplaait, bedenk dan dat ze je voor een goed doel gegeven is. (AB)
44. Als een gescheiden man trouwt met een gescheiden vrouw gaan er vier naar bed. (Tal)
45. Vingers zijn allemaal ongelijk. (Tal)
[= Vinger staat hier voor penis. Advies aan de man om niet met een gescheiden vrouw te trouwen]
46. Is de liefde sterk, dan kunnen man en vrouw samen slapen op het lemmet van een zwaard; is de liefde zwak, dan is een bed van zestig el nog niet breed genoeg. (Tal)
47. Onzedelijkheid in huis is een worm in de planten. (AB)
48. Wie de vrouw dwingt tot seks, krijgt onbetamelijke kinderen. (Tal)
49. Doe de lamp uit en alle vrouwen zijn hetzelfde. (AB)
50. Het ergste overspel: een vrouw die aan een ander denkt terwijl ze met haar man vrijt. (Mid)

51. Zal iemand op gloeiende kolen lopen zonder dat zijn voeten verbranden? Aldus hij die tot de vrouw van zijn naaste komt; niemand die haar aanraakt gaat vrijuit. (Spreuken 6:28-29)
52. Beter de kussen van je vrouw dan van de vrouw van je buurman. (AB)
53. Wat zou Schwilnai zoeken tussen struiken en heggen? (Jid)
[= Schwilnai was een vrouw van wie de zedeloosheid spreekwoordelijk is geworden]
54. Twee vliegen, één lamp. (Tal)
[= overspel]
55. Lust, een kind en een vrouw – laat je rechterhand ze afweren, maar je linkerhand ze wenken. (Tal)
56. Van een lusthuwelijk krijg je spijt of weeskinderen. (Marok)
57. *a.* Begeert de blanke vrouw je, begeer haar niet en verkwist je vaders erfdeel niet voor haar; ze is als teer die in je oog komt en blind maakt. (Marok)
b. Begeert de zwarte vrouw je, begeer haar niet en verkwist je vaders erfdeel niet voor haar: ze is als een kraai die zich op de tent stort en die vernielt. (Marok)
c. Begeert de rode vrouw je, begeer haar ook en verkwist je vaders erfdeel voor haar: ze is als helende honing op de wond. (Marok)
58. Hij heeft de leeftijd van mijn zoon en hij bevalt me. (Marok)
59. *a.* Hij ging haar hand vragen voor zijn zoon, maar begeerde haar zelf. (Marok)
b. Hij zocht voor haar een echtgenoot en trouwde ten slotte zelf met haar. (Irak)

60. Zij die met hun schoonvader trouwen, zullen het in hun bed berouwen. (Jid)
61. Hoeren schilderen elkaars wangen op. (Tal)
[= ze stimuleren elkaars slechtheid]
62. Een vrouw die zich verhuurt is goedkoop als speeksel. (AB)
63. Terwille van een hoer vervalt men tot een schamel stuk brood. (Spreuken 6:26)
64. Zo is de weg van een overspelige vrouw: zij eet, veegt haar mond af en zegt: Ik heb geen kwaad gedaan. (Spreuken 30:20)
65. Een hoer zorgt dat een man deze wereld verspeelt en de volgende. (AB)
66. Met hoereriej en wijn verdwijnt het verstand. (AB)
67. De hoerigheid van een vrouw zie je aan haar arrogante ogen en oogleden. (AB)
68. God toont erbarmen voor alles behalve voor ontucht. (Mid)
69. Jong een hoer, oud een heilige. (Jid)
70. Zijn een man en een vrouw achtenswaardig, dan rust Gods heerlijkheid bij hen; zo niet, dan worden zij door vuur verteerd. (Tal)
[= waarschuwing 'tegen een bandeloze levenswandel']
71. Joden hebben geen nonnenkloosters. (Jid)

iv. Zwangerschap en baren

1. Is de bruid hoogzwanger, dan kijken de gasten opzij. (Jid)
2. Zijn de misstappen van het meisje talrijk, ze worden alle door één straf gevolgd. (Jid)
[= langzaam maar zeker worden de gevolgen duidelijk]
3. Een vrouw die veel baart, wordt al zwanger van een zuchtje wind. (Sefard)
4. Ben je er niet bij als je vrouw zwanger wordt, dan krijgt ze een kind van de duivel. (Marok)
5. Een man moet niet met een zwangere vrouw trouwen of van haar scheiden totdat haar kind geboren is. (Tal)
6. Sla acht op de wens van een zwangere vrouw. (Jid)
7. Een zwangere vrouw wil geroosterde sneeuw. (Sefard)
8. De vrouw is er alleen voor de schoonheid; de vrouw is er alleen voor het krijgen van kinderen. (Tal)
9. Zijn vrouw is zwanger en hij bidt: Geve God dat het een jongen is? Vergeefs gebed. (Tal)
10. De buik baart geen schorpioen. (Irak)
11. Een vrouw die baart heeft nooit spijt. (Sefard)
12. Geen regen zonder donder, geen baren zonder weeën, geen meisje zonder vrijer. (Sefard)

13. De echte weeën komen pas als de kinderen groot zijn.
(JidDu)
14. Wie kinderen in de wieg heeft, moet zelf zwijgen. (JidNed)
[= onthoud je van kritiek op kinderen van anderen, zolang je niet weet hoe je eigen kinderen zullen worden]
15. Een kraambed en een slechte borst. (JidNed)
[= een ongeluk komt zelden alleen]
16. Ze was al bleek voor de bevalling en daarna nog des te bleker. (Marok)
17. Het feest is voor de baby en het snoepgoed voor zijn moeder. (Marok)
[= de moeder geniet van haar zoon]
18. Vrouwen genieten het meest van de liefde en van de kinderen. (Jemen)
19. De kip legt het liefst in een nest waar al eieren in liggen. (AB)
20. Een vrouw verdient meer respect nadat ze gebaard heeft. (Tal)
21. Getrouwd om niet voor oude vrijster uitgemaakt te worden, zonen gebaard om niet onvruchtbaar genoemd te worden. (Marok)
22. Een vrouw die gewend is aan miskramen, schrikt er niet meer van. (Jid)
[= alles went]
23. a. Een vrouw zonder kinderen is als een tent zonder tentpinnen. (Marok)
[= waardeloos]

- b. Een vrouw zonder kinderen is als een boom zonder vruchten. (Sefard)
- c. Een boom die geen vrucht voortbrengt moet omgehakt. (Jemen)
[= van een onvruchtbare vrouw mag je scheiden]
24. Alle kinderloze vrouwen willen kinderen. (Jid)
25. Begint de onvruchtbare vrouw te baren, zet dan veel wiegen klaar. (Marok)
[= een vrouw die op latere leeftijd begint te baren, krijgt vaak veel kinderen achter elkaar]
26. Wee de berooide vrouw die moet baren. (Jid)
[= waar moet ze het eten vandaan halen?]
27. Tussen de vroedvrouw en de berende sterft het kind van de arme. (Jid)
28. Wanneer de vroedvrouwen ruziemaken, sterft de pasgeborene. (Jid)
29. Zoogt een moeder haar kind, dan wordt het verzadigd, zogen zeven minnen het weeskind, dan sterft het nog van honger. (AB)
30. Uit een slecht huwelijk worden de mooiste kinderen geboren. (Jid)
31. Wie hem niet gebaard heeft, zal geen deernis met hem hebben. (Marok)
32. Liever condoleances voor dode zonen dan geen hoop om ze ooit te baren. (Marok)
33. Wie baart en grootbrengt, overnacht later op de markt. (Marok)
[= het is alles tevergeefs, want kinderen zijn ondankbaar]

34. De vrouw die een winkel onder haar navel heeft, zal niet sterven van honger of kou. (Sefard)
35. Je baart ze met smart en begraaft ze met smart. (Marok)

v. Werk

1. De haan kraait, maar de kip legt de eieren. (AB)
2. Vrouwenwerk is nooit klaar. (AB)
3. Een vrouw hoeft alleen maar amen te zeggen. (JidNed)
[= 'vrouwen zijn van veel religieuze plichten vrijgesteld
– of uitgesloten; haar huiselijke plichten gaan voor']
4. Elke vinger is een man. (Irak)
[= wordt gezegd van de hardwerkende huisvrouw]
5. Een nijvere huisvrouw heeft altijd haar voorraadkast vol. (JidOE)
6. Hoe vaker vrouwen in de spiegel kijken, des te minder kijken ze naar hun huis om. (AB)
7. Van zijde en satijn gaat het vuur in de keuken uit. (AB)
8. Een kat met handschoenen vangt geen muizen. (Jid)
9. a. Zij een prinses en hij een prins, maar wie leidt de ezels?
(Irak)
b. Jij een dame en ik een dame, maar wie haalt de zeug uit haar hok? (AB)
10. Liever een hardwerkende vrouw in huis dan een met een mooi figuur. (Marok)
11. a. Een mooi gezicht kookt geen eten. (AB)
b. Schoonheid maakt geen soep. (AB)

12. Hoe mooier de vrouw, hoe slechter de maaltijd. (JidOE)
13. Een man bestuurt een koets, een vrouw rijdt op haar schort. (Jid)
14. Een slimme moeder baart eerst een dochter. (JidOE)
[= om mee te helpen in het huishouden]
15. De zonen die je baart helpen je niet, laat staan de stiefzonen. (Marok)
16. De moeder van zeven kan rustig gaan slapen, de moeder van één moet staan. (Irak)
[= waar veel kinderen zijn, wordt de moeder geholpen; is er maar één dan is hij zo verwend dat hij geen hand uitsteekt]
17. De vrouw en het fornuis horen in de keuken thuis. (Sefard)
18. Vrouwen bakken vlugger brood dan dat ze koken. (Tal)
19. Is de vrouw rond, dan bakt ze haar broden rond. (Jid)
20. Een goede kokkin bederft haar maag niet. (Jid)
21. Kan een vrouw geen *kugl* maken, scheid dan van haar. (JidOE)
[= *kugl* is een zoet ovengerecht van deegwaren (pasta) met rozijnen, appel en kaneel: een toetje dat op sjabbat wordt gegeten]
22. Elke kok prijst zijn eigen brouwsel. (AB)
23. Waar de vrouw heet Hanneltje, eet ik uit haar pannetje. (JidNed)
[= je vertrouwt erop dat de keuken van een joodse vrouw koosjer is]

24. De beste vork is moeders hand. (Jid)
25. Had moeder meer gekookt, dan had ik meer gegeten. (JidNed)
[= waar niets is, verliest de keizer zijn recht]
26. Kook de pap niet voordat het kind geboren is. (AB)
27. De gulzige vrouw is gauw klaar met koken. (Sefard)
[= ze eet het meeste zelf op]
28. Op een kokende pot komen geen vliegen af. (AB)
29. Het is een slechte kok die zijn eigen vingers niet aflikt. (AB)
30. De gerechten van de gek worden beter in de oven. (Sefard)
31. Een vrouw licht haar buurvrouws pannendecksel op om te zien wat ze kookt. (Misj/AB)
32. Het ei van de buurvrouw heeft twee dooiers. (Sefard)
33. *a.* Trouwen is licht, maar huishouden zwaar. (AB)
b. Wie zegt dat het huwelijk licht is, moet het maar eens uitproberen. (Marok)
c. Wie zegt dat het huwelijk licht is, moet maar eens water gaan putten. (Marok)
[= de put is vaak ver weg; water halen is meestal vrouwenwerk]
34. Koken is moeilijk, eten is makkelijk. (Sefard)
35. Wanneer ze sluimert, valt de mand. (AB)
36. Ledigheid leidt tot bandeloosheid. (Tal)
37. Van de haard en het raam wordt de dochter lui. (Sefard)

38. *a.* Een dochter van Israël zit nooit zonder werk. (JidOE)
b. Een vrouw zit nooit met de handen in de schoot. (Tal)
c. Vrouwen zijn lui. (Tal)
39. Ongelukkig het huishouden waar het vaatwerk nieuw is.
 (AB)
 [= gasten zijn er niet welkom]
40. Mannen houden meer van gasten dan vrouwen. (Tal)
41. Van een feestdag blijven alleen schulden en vuile borden over. (Jid)
42. Zwoegen is licht waar liefde betaalt. (AB)
43. Als een vrouw haar man graag om zich heen heeft, moet ze minder praten en meer schoonmaken. (Jid)
44. Vroeger maalden de vrouwen het koren, nu doen dat de dragers van baarden en slaaplokken. (Jemen)
 [= malen is vrouwenwerk; slaaplokken zijn gekrulde lokken langs de slapen zoals veel Jemenitische en Oost-Europese joden dragen]
45. *a.* Als de vrouw de broek aan heeft, wast de man de onderrok. (Jid)
b. Als de vrouw de broek aan heeft, wiegt de man het kind. (Sefard)
c. Als de vrouw de broek aan heeft, boent de man de vloer. (AB)
46. Bij de grote schoonmaak kom je alles weer tegen. (Jid)
47. *a.* Lege kamers maken dwaze meisjes. (Jid)
b. Een goed gemeubileerd huis maakt een huisvrouw ijverig. (Jid)

48. Laat me eerst mijn huis zien, dan laat ik jou iets zien.
(Marok)
[= nl. dat ik hard kan werken]
49. In mij de man, in mij de vrouw. (Sefard)
[= ik kan werken in plaats van mijn man]
50. Ben je flink, dan neem ik die klap van jou op de koop toe.
(Marok)
51. De luie vrouw staat op als het werk klaar is. (Sefard)
52. Een schoonmoeder en een schoonzuster laat je niet het begin van je werk zien. (Sefard)
[= anders beginnen ze meteen op je af te geven]
53. Voor het brood van je man hoef je niet te bedanken.
(Koerd)
[= een man is verplicht voor zijn vrouw te zorgen]
54. [Een vrouw die God vreest...], geeft haar van de vrucht harer handen, dat haar daden haar roemen in de poorten!
(Spreuken 31:30-31)
55. Wie op het salaris van zijn vrouw zit te wachten, zal nooit overvloed kennen. (Tal)
56. Elke vrouw van een rabbi kan toveren: hoe kan ze anders een familie voeden van zijn salaris? (Jid)
57. De slordige vrouw doet haar boodschappen als de markt sluit. (Irak)
58. Wie zich uitslooft voor anderen, verslonst haar huishouden. (Irak)
59. Wie het goed doet in de keuken, doet het niet goed bij de buurvrouw. (Sefard)
[= ze komt aan geklets niet toe]

60. *a.* Is de huisvrouw een sloddervos, dan eet de kat zich rond. (Irak/JidOE)
b. De kat heeft het liefst een slordige huisvrouw en een open deur. (Sefard)
61. Een man mag van zijn vrouw scheiden als ze zijn eten laat bederven. (AB)
62. De enige wetenschap van de vrouw is het spinnewiel. (Tal)
 [= 'Rabbi Eliëzer heeft met deze uitspraak een vrouw naar haar naaiwerk teruggestuurd, toen ze hem een moeilijke theologische vraag had gesteld']
63. Al pratend spint de vrouw. (Tal)
 [= de vrouw bereikt haar doel zonder dat je het merkt]
64. Zijn er zeven verzorgsters, dan verliest het kind zijn oog. (AB)
65. Twee vroedvrouwen verdraaien het hoofd van de baby. (AB)
66. Als hoeren oud worden, spinnen ze *tsitsets*. (Jid)
 [= worden het vaak kwezels; *tsitsets* zijn de draden aan de vier hoeken van de *talles*, Jiddisch voor *tallith*, gebeds-sjaal]
67. Werk hard, mijn vrouw. Met een gouden schop zal ik je graf graven. (Tun)
68. Luiheid is de moeder van de hongersnood. (AB)

VI. Praten en zwijgen

1. Wie naar zijn vrouw luistert, zal door zijn oren worden opgegeten. (Irak)
2. Een stille vrouw is een geschenk van God. (AB)
3. Geen stralender gewaad voor een vrouw dan stilzwijgen. (AB)
4. Taal is een van de schoonheden. (AB)
5. Daden zijn mannelijk, woorden vrouwelijk. (Jid)
6. De vrouw vraagt in haar hart om wat haar man onder woorden brengt. (Misj)
[= de vrouw hoort niet over haar begeerte te spreken]
7. Een vis hoef je niet te leren zwemmen, een vrouw hoef je niet te leren praten. (AB)
8. *a.* Voordat ze trouwt, heeft het meisje zeven armen en een mond. (Sefard)
b. Is het meisje getrouwd, dan heeft ze zeven monden en maar één arm. (Sefard)
9. Als vrouwen twee monden hadden, zouden vier oren voor mannen nog niet genoeg zijn. (AB)
10. Een klein vrouwtje kan een grote mond hebben. (Jid)
11. Gevlei is vogellijm. (AB)

12. *Omein* is vrouwenpraat. (JidNed)
[= in *omein* of *amen* komen drie Hebreeuwse letters voor, de beginletters van *achila*, eten, *malbbuschin*, kleren, en *nida*, menstruatie]
13. Is een vrouw naar de *hammam* geweest, dan brengt ze verhalen mee terug voor het hele jaar. (Marok)
[= *hammam* is het Turkse bad]
14. Vrouwen zien elkaar en de waterzak blijft leeg. (Marok)
15. De groenten op haar hoofd zijn al verdord en nog is ze niet uitgepraat. (Jemen)
16. Twee vrouwen, een ontmoeting; drie, lawaai en geraas; vier, opstand der doden. (Jemen)
17. Drie vrouwen en een gans maken de markt vol. (Jid)
18. Veel vrouwen, veel woorden; veel ganzen, veel drek. (Jid)
19. Veel geluid, weinig fruit. (AB)
20. De koeien die het hardste loeien, geven de minste melk. (AB)
21. Een vrouw gaat meteen tekeer als ze geen graan in haar huis heeft. (Tal)
22. Een ezel balkt als zijn voerbak leeg is, net als de vrouw. (Tal)
23. Het zwaard van de vrouw is haar tong en ze laat het niet roesten. (AB)
24. Een zachte tong verbreekt beenderen. (Spreuken 25:15)
25. Een vrouw gaat zelfs in discussie met de Doodsengel. (JidOE)

26. Voer met vrouwen niet te veel [want nutteloze] gesprekken. (Misj)
[= 'niet met je eigen en nog veel minder met de vrouw van de buurman']
27. Wie te veel met vrouwen praat, brengt kwaad over zichzelf. (Misj)
28. Wie is zeker een feeks? De vrouw die in haar huis zo spreekt dat de burens haar woorden horen. (Tal)
29. Spreek niet over geheime zaken in een veld vol kleine heuvels. (AB)
30. Familiezaken horen in de familie. (AB)
31. Een vrouw kan geen geheim bewaren. (JidOE)
32. Voor een vrouw is moeten zwijgen het ergste. (JidOE)
33. Een vrouw liegt zelfs als ze zwijgt. (JidOE)
34. Roddelen en liegen gaan hand in hand. (AB)
35. Van de tien maten kletspraak die op de aarde neerdaalden, namen vrouwen er negen. (Tal)
36. Wie zijn geheim aan zijn vrouw vertelt, zal dat berouwen. (Irak/Sefard)
37. Zelfs een overbodig gesprek tussen man en vrouw kwam ter sprake op het moment dat hij stierf. (Tal)
[= als een mens bezig is te sterven, moet hij bij God verantwoording afleggen voor elke verkeerde daad, zelfs een gesprek met zijn vrouw. Dat is nutteloze tijdsbesteding, want het gaat af van de tijd die hij had kunnen besteden aan het bestuderen van de tora]

VII. Ruzie, slaan, vechten

1. Overdag ruzie, 's nachts samen naar bed. (JidOE)
2. Overdag schreeuwen ze, 's nachts geeuwen ze. (Jid)
3. Als man en vrouw na de ruzie naar bed gaan, zullen de dekens vrede tussen hen brengen. (Koerd)
4. Ruzies tussen twee verliefden worden snel bijgelegd. (AB)
5. Kom niet tussen twee mensen op hetzelfde kussen. (JidME)
6. Eenheid scheppen tussen echtelieden is even moeilijk als het splijten van de Schelfzee. (Tal)
7. Geen huis zonder wanklank. (Jemen)
8. Beter een droge korst brood en daarbij rust, dan een huis vol vleesspijzen waarover men twist. (Spreuken 17:1)
9. Liever maagd gebleven dan in ruzie leven. (Jemen)
10. Liever de hel met een ruziemaker dan het paradijs in mijn vaders huis. (Jemen)
11. Gaat Griza weg en wordt ze niet teruggehaald, dan neemt ze haar sluier en komt zelf terug. (Marok)
12. Een mooie vrouw in huis, ruzie in huis. (JidOE)

13. Wee het huis dat de ruzie van een echtpaar moet verduren. (AB)
14. Zegt hij 'Hojdu', zegt zij 'Koesch', zegt hij 'vlees', dan zegt zij 'vis'. (JidOE)
[= Hojdu en Koesch zijn geografische namen: Hojdu staat voor India, Koesch voor Ethiopië of Afrika]
15. Een man moet geen ruzie met zijn vrouw maken om zijn ouders een plezier te doen. (AB)
16. Trouw met een vrouw van een leeftijd die bij de jouwe past en breng geen onenigheid in huis. (Tal)
17. Een man is gemakkelijker tot bedaren te brengen dan een vrouw, want de eerste man werd uit het zachte stof der aarde geschapen, maar de eerste vrouw uit een hard bot. (Tal)
18. Maak geen ruzie met je brood en boter. (AB)
19. Dek de tafel en de ruzie zal ophouden. (AB)
20. Wat noem je een kwaadaardige vrouw? Zij die de tafel voor haar man dekt terwijl ze hem met haar mond vervloekt. (Tal)
21. De slechte vrouw dekt de tafel en keert je haar rug toe. (Sefard)
22. Een man kan zijn vrouw vleien voor de goede vrede, zijn schuldeiser om uitstel te krijgen, en zijn leraar om speciale aandacht te krijgen. (AB)
23. Als je uit boosheid je vrouw of kind van je wegduwt met de ene hand, laat de andere hand ze terugbrengen naar je hart. (Jid)

24. Pas op dat je vrouwen niet aan het huilen maakt, want God telt hun tranen. (Tal)
25. Geen wraak als die van een vrouw. (AB)
26. Geen haat groter dan die van een vrouw. (AB)
27. De vrouw draagt haar wapens bij zich. (Tal)
28. De vrouw heeft twee fondsen: het ene is van leer, het andere een zeef. (Jemen)
[= fonds betekent hier geheugen; ze bewaart de herinnering aan de slechte daden van haar man in leer en laat de goede verdwijnen in een zeef]
29. Vier dingen maken een man vroeg oud: angst, woede, kinderen en een slechtgehumeurde vrouw. (Mid)
30. Hoe kan een verstandig man zichzelf beproeven? Door het gezelschap van een kwaadaardige vrouw te verdragen. (AB)
31. Een slechte vrouw is erger dan de dood. (Tal)
32. Een kwaadaardige vrouw is als een gure winterdag. (Tal)
33. Beter wonen op een hoek van het dak dan met een twistzieke vrouw in één huis. (Spreuken 21:9)
34. Het is beter te wonen in een woestijn dan met een twistzieke en gramstorige vrouw. (Spreuken 21:19)
35. *a.* Het getwist van een vrouw is als een gestadig druppelend lek. (Spreuken 19:13)
b. Een gestadig druppelend lek op een dag van stortregen en een twistzieke vrouw zijn aan elkaar gelijk. (Spreuken 27:15)

36. De vijanden van de man zijn de vrouwen in zijn huishouden. (AB)
37. Blaft de mannetjeshond, ga naar binnen; blaft de vrouwtjeshond, vertrek. (Tal)
[= ruzie met schoonzoon of schoondochter]
38. De klap van een moeder maakt een kind nooit kreupel. (Jid)
39. De vuist van een moeder breekt geen botten. (AB)
40. Vrouwen en paarden hebben [lijf]straf nodig. (AB)
41. Alleen God kan uitkomst geven als de vrouw haar man slaat. (Jemen)
42. Wie zijn vrouw slaat, slaat ook zijn geluk. (Koerd)
43. Door je vrouw een pak slaag te geven, worden je lakens niet witter. (Jid)
44. Kwaad op zijn burenen en hij geeft zijn vrouw een pak slaag. (Georgië)
45. Heeft een jood honger, dan zingt hij, als een boer honger heeft slaat hij zijn vrouw. (Jid)
46. a. Gebrek geeft ruzie tussen man en vrouw. (Jemen)
b. Lege kisten maken twisten. (JidNed)
47. Een man die onder de plak zit kan niet bij een rechtbank terecht. (Tal)
48. Als mannen je bedreigen, blijf rustig liggen; als vrouwen je bedreigen, maak je ongerust. (Marok)
[= 'vrouwen zijn wraakzuchtig']

49. Drie dingen jagen een man zijn huis uit: rook, regen en een kijvende vrouw. (AB)
50. Zware regen jaagt je een huis in; een kreng van een vrouw jaagt je eruit. (Jid)
51. Een kijfzieke vrouw is een gesel. (Jid)
52. Een kwaadaardige vrouw kan wel eens een beetje gelijk hebben. (Jid)
53. Tien mannen kunnen in harmonie en vriendschap bij elkaar zitten, twee vrouwen maken altijd ruzie met elkaar. (Sefard)
54. De een in Damascus, de ander in Bagdad. (Sefard)
[= ze staan lijnrecht tegenover elkaar]
55. Lachen is geen slecht begin en ook het beste eind van vriendschap. (AB)

VIII. Ontrouw en onbetrouwbaarheid

1. Alle vrouwen hebben geërfd van hun moeder Eva. (Jid)
2. In Adams laatste wil en testament staat te lezen: 'Geloof Eva's versie niet.' (Jid)
3. Sinds Adam zijn gekken in de meerderheid geweest. (AB)
4. Verachtelijk de ontrouwe echtgenote in haar bruidskamer. (Tal)
[= 'Dit wordt gezegd van het volk der Hebreëen, dat op het moment van de openbaring van de tora op de berg Sinaï offerde aan het Gouden Kalf']
5. Een jonge echtgenote en een mooie vogel horen in een kooi. (JidOE)
6. Als je vrouw kuis is, waarom zou je haar dan bewaken? Is ze het niet, dan zul je haar tevergeefs bewaken. (AB)
7. Jouw zekerheid wil ook zekerheid. (AB)
8. Welke man is nooit door een vrouw voor de gek gehouden? (AB)
9. Praat liever met een vrouw terwijl je aan God denkt dan dat je praat met God en aan een vrouw denkt. (Jid)
10. In een meisje slaapt de verleiding nog, in een vrouw is ze klaarwakker. (Jid)
11. Een vrouw en een glas zijn altijd in gevaar. (Jid)

12. Een klok die stilstaat is beter dan een die verkeerd loopt.
(AB)
13. Voor wie maakt de vrouw van de blinde zich eigenlijk op? (AB)
14. De opgemaakte vrouw verlaat haar huis door een andere deur. (Sefard)
15. Een overspelige vrouw heeft een huis met twee ingangen nodig. (Koerd)
16. Een slechte vrouw die met haar ogen knippert overnacht buiten en zegt: 'Respecteer me!' (Marok)
17. Hij praat met zijn vrouw maar wenkt zijn buurvrouw.
(Marok)
18. Laat niemand uit de ene beker drinken met zijn ogen begerig gericht op een andere. (Tal)
19. De oude man die met een jonge vrouw trouwt, zal haar ten slotte bij een andere man vinden. (Marok)
20. *a.* De wereld verandert van dag tot dag, de vrouw van minuut tot minuut. (Sefard)
b. Vrouwen en wind zijn veranderlijk. (Jid)
21. *a.* Vrouwen zijn lichtzinnig, hun haar is lang en hun verstand kort. (Iran)
b. Vrouwen, lang haar, kort verstand. (JidNed)
22. Vrouwentranen zijn een vorm van omkoping. (AB)
23. *a.* Uit een kledingstuk fladdert een mot, uit een vrouw verdorvenheid. (AB)
b. Beter de verdorvenheid van een man dan de deugd van een vrouw. (AB)

24. Een witte raaf is even zeldzaam als een vrouw die deugt. (AB)
25. Bid God of hij je wil behoeden voor slechte vrouwen en wees zelf op je hoede voor goede. (Jid)
26. Een hoerige vrouw betekent de dood voor wie zich aan haar vastklampt. (AB)
27. Loop liever achter slangen dan achter vrouwen aan. (AB)
28. Wantrouw een biddende vrouw, een beginnende brand en een galopperend paard. (Marok)
29. Het is dezelfde Yente, maar ze heeft een andere voile voor. (Jid)
30. De gans houdt haar hoofd gebogen, maar haar ogen dwalen rond. (Jid)
31. Een trouweloze echtgenoot maakt een trouweloze vrouw. (Tal)
32. *a.* Hij bij de pompoenen en zijn vrouw bij de meloenen. (Jid)
b. De mensen zeggen: Hij tussen de pompoenen, zij tussen de courgettes. (Tal)
 [= 'zit een man achter andere vrouwen aan, dan heeft zijn vrouw ook de neiging zich immoreel te gedragen']
c. Mijn moeder in het net en mijn vader in de zak. (Marok)
 [= ze zijn even ontrouw/onbetrouwbaar; ook: 'ik word door hen verwaarloosd']
33. Een echtbreker zorgt voor zijn vrouw en een dief voor zijn mantel. (Irak)
 [= ze nemen voorzorgsmaatregelen]

34. Vertrouw geen paard op de weg of een vrouw die thuis blijft. (JidOE)
35. Andermans hapje smaakt zoet. (Jid)
36. *a.* Getrouwd zijn in vertrouwen is duurzaam. (Marok)
b. Trouwen en ploegen doe je in vertrouwen. (Marok)
 [= je moet samenwerken met je partner]
37. Je beste [handels]partner is je vrouw – al bestaat ook daar twijfel over. (JidOE)
38. Vertel je vrouw een geheim, maar snijd wel haar tong af. (AB)
39. Het enige geheim dat een vrouw kan bewaren is dat van haar leeftijd. (AB)
40. Vertrouw geen vrouw, zelfs niet als ze verstandig is. (AB)
41. Vertrouw een vrouw niet, zelfs niet als ze van je zou houden. (AB)
42. *a.* Vrouwen weten negen soorten raad. (Jid)
b. Vrouwen hebben zeven gezichten. (Marok)
43. *a.* De vrouw heeft weinig verstand; wie haar om raad vraagt is dom. (Sefard)
b. De raad van een vrouw is wel niet van belang, maar alleen een domme man zal die niet aannemen. (Sefard)
44. *a.* Vraag je vrouw om raad, maar volg haar raad niet op. (Marok)
b. Vraag je vrouw om raad en doe het omgekeerde. (Irak/Marok)
c. Vrouwen kunnen geen advies geven en haar woorden zijn niet te vertrouwen. (Mid)

45. Wie naar de raad van zijn vrouw luistert, wordt door de stroom meegesleurd. (Marok/Sefard)
46. a. Wie naar zijn vrouw luistert, zal zijn positie verliezen. (Koerd)
 b. Het advies van de vrouw draagt verlies met zich mee. (Marok)
47. Vergif voor je maag, dat is vertrouwen in een vrouw. (Jemen)
48. Raadpleeg nooit een vrouw over haar rivale, een lafaard over oorlog, of een koopman over een koopje. (Jid)
49. Hebben mannen gezworen, ga dan rustig slapen; hebben vrouwen gezworen, blijf dan wakker. (Marok)
50. Je man, koester hem als je beste vriend maar wantrouw hem als je ergste vijand. (Sefard)
51. Ga niet om met een zangeres; je zou verstrikt kunnen raken in de tonen van haar zoete zang. (AB)
52. Hoort een vrouw de trommel, dan gaat ze er blootsvoets en met ongekamde haren achteraan. (Irak)
 [= ze is lichtzinnig]
53. Nieuw is trouw. (JidNed)
54. Laat de kiekendief niet om je kuikens passen. (AB)
55. De koe geeft goede melk, maar schopt de emmer om. (AB)
56. Spuw een hoer in haar gezicht en ze zal zeggen dat het regent. (Jid)

57. Voordat een haan een kip benadert, belooft hij haar:
'Kom bij me en ik geef je een jurk in prachtige kleuren.'
Na afloop zegt hij: 'Ik mag de kam op mijn kop verliezen, als ik in staat ben zoiets te kopen.' (Tal)

IX. Hekserij en duivelarij

1. Zodra Eva ter wereld kwam, kwam Satan met haar mee.
(Mid)
2. Een vrouw is een beetje duif en een beetje duivel. (Jid)
3. Zelfs al is de vrouw duivels, trouw en blijf niet zonder echtgenote. (Iran)
4. Liever een duivel uit de hooischuur dan de vrouw van mijn zoon. (Jemen)
5. De vrouw is de duivel te slim af. (Marok)
6. De dochter van de cantor is even slim als de kleindochter van de duivel. (Sefard)
[= de cantor is de voorzanger in de synagoge]
7. Vrouwen zijn kwellingen van de duivel. (AB/Jemen)
8. *a.* Als de duivel iets niet voor elkaar krijgt, stuurt hij een vrouw. (Jid)
b. Als Satan denkt ik red het niet, stuurt hij een vrouw.
(AB)
[= als boodschapper]
9. Liever slaaf van de duivel dan van een vrouw. (AB)
10. Een huwelijk om geld wordt door de duivel gesloten.
(AB)
11. Geen hel zo erg als een kwaadaardige vrouw. (AB)

12. De man die de raad van zijn vrouw opvolgt, tuimelt in de hel. (Tal)
13. Wie een slechte vrouw heeft, zal de hel niet zien. (AB)
14. Als een man een verdorven vrouw in zijn droom ziet, moet hij erop beducht zijn dat het onheil voorspelt. (AB)
15. Wie thuis kijft en ruziemaakt, komt in de hel terecht. (AB)
16. De eerste vrouw – van God; de tweede – van de mensen; de derde – van de duivel. (Sefard)
17. Er is een uiterst dunne scheidslijn tussen een engelachtige vrouw en een duivelse. (AB)
18. Waar veel vrouwen zijn, is veel bijgeloof. (Jid)
19. De heks heeft het van de geliefde gewonnen en hem met haar mooie woorden gevangen. (Marok)
20. De hel ligt soms tussen de wimpers van mooie vrouwenogen. (AB)
21. Wee het oog dat om schmink vraagt en het geluk dat magie nodig heeft. (Marok)
22. Prostitutie en hekserij zijn het einde van alles. (Tal)
23. Een weduwe is een gevaar. (AB)
[= 'alleenstaande vrouwen werden vaak van hekserij verdacht']
24. Een vrouw die heks wordt, is erger dan een geboren heks. (Jid)
25. Geen heks is ooit gestorven zonder erfgename na te laten. (Sefard)

x. Macht

1. Het huis is de wereld van de vrouw, de wereld is het huis van de man. (AB)
2. Wees niet de vrouw van je echtgenote, laat je vrouw niet de echtgenoot van haar man zijn. (AB)
3. Wee de man wiens vrouw de broek draagt. (Jid)
4. In wiens wagen je rijdt, diens lied je zingt. (AB)
5. Schande en oneer als een vrouw haar man onderhoudt. (AB)
6. De man wordt altijd uit de vrouw geboren. (AB)
7. Gooi geen modder in de bron waaruit je gedronken hebt. (AB)
8. Een vrouw zonder echtgenoot is een boot zonder stuur. (Sefard)
9. De man is het hoofd, de vrouw de kroon. (AB)
10. Wie een vrouw kiest om de bruidsschat, geeft zijn eigen macht op. (AB)
11. Zegt de vrouw: 'Nu is het Poerim', begint de man de Megile te lezen. (JidNed)
[= de Megile, het boek, van Esther wordt op het Poerimfeest gelezen. Het volgen van de joodse kalender is eigenlijk een mannentaak; betekenis hier is dat de man niet de joodse kalender volgt, maar automatisch doet wat zijn vrouw zegt]

12. Vrouwen halen mannen over tot goed of tot kwaad, maar altijd halen ze hen over. (Jid)
13. Vertel me niet over jouw herkomst, maar over die van je vrouw. (Sefard)
14. Vrouwen zijn het sterkst wanneer ze zich met zwakheid wapenen. (AB)
15. Waterdruppels zijn vrouwenwapens. (Jid)
16. Door lachen en huilen krijgt elke vrouw haar zin. (Sefard)
17. Geen sterker wezen op aarde dan de vrouw. (AB)
18. Van de vrouw komt het geluk, van de vrouw [komt] het ongeluk. (Marok)
19. De vrouw bouwt op en de vrouw breekt af. (Marok/Sefard)
20. De mens – zijn vrouw verheft hem, zijn vrouw vernedert hem. (Koerd)
21. Alles hangt van de vrouw af. (Mid)
[= een deugdzame vrouw maakt haar man rechtschapen en ook het omgekeerde is waar]
22. Wee een generatie die door een vrouw wordt aangevoerd. (AB)
23. Ook al draagt ze de scepter in haar hand, ze is en blijft een vrouw. (Jemen)
24. *a.* Een vrouw geeft orders of ze dient. (AB)
b. Een vrouw kan een man tot heer of tot slaaf maken. (Jid)
c. De vrouw kan van haar man een dwaas of een heerser maken. (JidOE)

25. Hij is de baas, als zij niet thuis is. (Jid)
26. De mooie vrouw heerst achter haar huisdeur. (Sefard)
27. De nachtadviseur wint het van de dagadviseur. (Jemen)
[= 'Een intelligente vrouw heeft bij haar man het laatste woord']
28. Invloed op de *rebetsn* is beter dan op de rabbijn. (Jid)
[= *rebetsn* is de vrouw van de rabbijn]
29. Behang de vrouw met goud, dan bindt zij je aan een touw. (Marok)
[= ze neemt de macht over]
30. De waarde van de merrie lees je af aan de berijder; de [status van de] vrouw herken je aan haar echtgenoot. (Irak)
[= de status van de man bepaalt die van de vrouw]
31. De echtgenoot zit als een ruiter te paard. (Marok)
[= hij is de baas]
32. De man die door zijn vrouw wordt uitgescholden, zal tot armoede vervallen. (Tal)
33. Nadat de mannen hem hebben vernederd, is hij bij zijn arme vrouw thuisgekomen. (Marok)
[= hij heeft macht over haar en zal zijn frustraties op haar afreageren]
34. Zwakken lijden waar machtigen vechten. (AB)
35. a. Heeft de leraar ruzie met zijn leerlingen, dan moet zijn vrouw het ontgelden. (Jid)
b. Heeft de leraar ruzie met zijn vrouw, dan moeten zijn leerlingen het ontgelden. (Jid)
[= het onderwijs werd bij de leraar thuis gegeven]

36. Drie levens zijn geen leven: afhangen van anderen, een vrouw die de baas is, een lichaam dat krimpt van de pijn. (Tal)
37. Een fluitende vrouw en een kraaiende haan deugen noch voor God noch voor de mensen. (Jid)
38. Een treurig huis waar de kip luider kraait dan de haan. (Jid)
39. De kip hoort de preek van de haan en zoekt haar eigen korrel graan. (Jid)
40. Waar de hen kraait voor de haan, daar is geen zegen aan [ook: daar is niet veel te verdienen]. (JidNed)
41. Kus liever in huis de schoenen van je vrouw dan op straat de baard van je schoonvader. (Jemen)
[= wees liever thuis ondergeschikt aan je vrouw dan in het openbaar aan je schoonvader]
42. In de tijd van het Gouden Kalf weigerden de vrouwen hun gouden sieraden af te staan voor afgoderij; daarom heersen zij vandaag over hun mannen. (AB)
43. Zij die macht uitoefenen, worden erdoor ter aarde besteld. (Tal)

Bronnen

De vetgedrukte Romeinse cijfers verwijzen resp. naar deel I en II; de andere Romeinse cijfers verwijzen naar de hoofdstukken van 'Levensfasen' en 'Lusten en lasten'. De Arabische cijfers corresponderen met de nummers van de spreekwoorden. De nummers na de dubbele punt verwijzen naar de overeenkomstige pagina's in de (in dit deel van de reeks) op één na uitsluitend schriftelijke bronnen. Verwijzingen naar de bijbel worden in de tekst zelf vermeld. Verdere informatie over de bronnen staat in de Bibliografie.

- Alcalay: **I**, 1, 8:510; **II**, 2:544, 3:550, 6:543, **III**, 11:549, 19:547, 21:544, 22:545, 24:544, 25:552, 26:552, 31:551, 32:543, 36:543, 41:546, 43:251, 45:545, 48:548, 49:369, 51:240, 60b:531; **III**, 17:521, 20:528, 36a:310, 44:477, 47:526, 48:313, 61:310, 65:529, 69:523, 71:527, 100:525, 103:524, 105:525, 106a:525, 106b:525, 107c:529, 109:528, 112:524, 115a:528, 115b:543, 121:527, 128:527; **IV**, 9:529, 15:523; **V**, 9:93, 50:334; **VI**, 4:93, 19:93, 42:93, 47:194, 59:94, 66:310, 67:456; **VII**, 32:335; 33a:335, 33b:335; **VIII**, 11:270, 12:522; **X**, 17:548; **II**, 1, 4:551, 6:551, 7:550, 14a:329, 16:551, 17:550, 24:524, 43:548, 44:550, 46:549, 62:528, 65:543, 87:550; **II**, 3:551, 5:293, 6:292, 42:547, 43:543, 48:292; **III**, 7:548, 8:548, 9:540, 55:301, 61:203, 62:203, 65:203, 67:203; **IV**, 7:385, 20:526, 29:354, 38b:542; **VI**, 2:523, 9:547, 28:545, 33:548, 35:190; **VII**, 8:400, 15:528, 26:544, 27:548, 33:543, 35a:524, 36:547; **VIII**, 6:528, 15:204, 23a:544, 23b:544, 26:545, 34:528, 40:547, 41:547; **IX**, 12:214, 14:548, 17:550, 25:540; **X**, 3:529, 5:526, 6:549, 17:549
- Ayalti: **I**, 1, 22:37; **III**, 58:49, 99:69, 116:33; **IV**, 22:53; **V**, 36b:101; **IX**, 4:127; **II**, 1, 23:31, 102:75; **II**, 54:75, 60:67, 61:101; **III**, 22:63, 60:41; **VII**, 2:53, 45:35, 52:21; **VIII**, 1:27, 29:121, 35:9, 56:47
- Beem 1959: **I**, 1, 10:136, 11:58, 17:146, 40:146; **III**, 27:54, 41:110, 82:208, 85a:128; **VI**, 22:106, 54:223, 60:54; **VIII**, 15:32; **II**, 1, 111:158; **III**, 24:210; **IV**, 14:117, 15:115; **V**, 3:73, 23:73, 25:149, 66:222; **VIII**, 21b:98; **IX**, 23:32
- Beem 1970: **I**, 1, 9:153, 14:627, 16:180; **III**, 49:176, 90:114; **II**, 1, 99:154; **VI**, 12:182; **VII**, 46b:60; **VIII**, 53:176; **X**, 40:97
- Benazeraf: **I**, 1, 21:118; **III**, 40:45, 54:100, 142:90; **V**, 1:91, 38:60; **VI**, 5:90, 46:40, 58:108; **VIII**, 7:32; **IX**, 7:100; **II**, 1, 28:31, 75:130, 93:137, 94:95; **II**, 79:111; **V**, 17:92, 30:91, 49:59, 59:129; **VIII**,

14:91, 50:32

Benham: I. III, 77:809a, 141:871b; v, 20:796a; II. VI, 29:761a; VII, 19:837a; VIII, 7:880B; X, 7:794a

Bernstein: I. I, 12:73; VI, 39b:127; IX, 3:25, 10:25, 11:25; II. IV, 24:33; v, 5:50; VII, 14:74

Boecklen: I. I, 32:104, 34:139, 35:159; II, 16:44; III, 24:34, 32:34, 39:49, 57:52, 70:14, 134:82, 139:109; v, 21a:144, 24:154; VI, 41:104; VIII, 22:74; X, 16:117; II. I, 58:44, 101:146; II, 8:101, 57:115; v, 11a:89, 47a:9, 47b:9; VI, 17:160, 18:160; VII, 40:160; VIII, 11:62, 20b:107; IX, 8:144; X, 38:82

Cohen, A: I. III, 22:25, 136:34, 137:35, 138:35; VIII, 23:34; IX, 9:40; II. I, 14b:33; III, 46:35, 47:36, 53:32; IV, 2:85, 22:85, 27:55; v, 35:33; VIII, 30:31, 32a:37

Cohen, I: I. I, 25:320, 28:320, 29:320; II, 4:182, 8:574, 23:323, 27:573, 28:570, 60a:558; III, 9:573, 10:326, 25:324, 28:325, 33:325, 36b:135, 62:571, 76:177, 95:551, 120:551, 145:550, 148:544, 149:566, 150:374; IV, 2:26; v, 8:315, 12:349, 17:45, 18:107, 19:401, 26:373, 27:349, 28:349, 29:54, 30:82, 32:54, 33:157, 35:83, 36a:84, 55:480, 56:480; VII, 3:350, 20:349; VIII, 6:550, 9:550, 10:326, 16:550; X, 9:394; II. I, 1a:43, 5:570, 8:176, 9:569, 10c:320, 32:326, 34:374, 38:43, 41:198, 49:23, 50:175, 51:175, 52:183, 53:145, 59:145, 63:308, 67:44, 88a:215, 89:308, 95:490, 97:525, 98:574, 105:175, 114:300, 115:438, 116:410, 117:228, 123:81; II, 2:311, 4:570, 10:237, 12:574, 15:314, 16a:172, 16b:313, 18:438, 19:317, 20:311, 21:313, 22:313, 23:311, 24:111, 25:311, 26:315, 27:317, 28:316, 29:568, 30:260, 33:316, 36:315, 37:312, 38:315, 39:312, 44:197, 45:319, 46:311, 49:489, 50:273, 53:314, 56:574, 58:315, 59:532, 63:311, 64:316, 69:100, 76a:65, 78:312, 80:298, 81:554, 82:223, 83:316, 84:313, 85:210; III, 3:44, 21:382, 23:382, 28:438, 30:281, 49:571, 69:549; IV, 19:248; v, 1:91, 2:570, 6:572, 7:281, 9b:287, 11b:409, 22:97, 26:83, 28:187, 29:98, 33a:326, 42:285, 63:573, 64:366, 65:335; VI, 3:456, 4:288, 5:125, 11:186, 19:68, 20:102, 23:574, 24:509, 30:177, 34:228; VII, 4:317, 18:66, 25:532, 39:349, 46a:538, 49:501, 55:289; VIII, 3:192, 8:569, 12:88, 13:60, 24:569, 38:445, 39:15, 44b:550, 54:281, 55:102; IX, 9:573, 10:325; X, 1:250, 4:77, 9:261, 10:566, 14:571, 15:494, 24a:568, 25:328, 34:257, 37:573

Cohn, Sabine: II. I, 110 (eigen kennis)

Dahan: I. I, 3:1308, 4:244, 7:202; II, 10:288, 12:246, 13:191, 17:189, 33:282, 56:239, 57:234, 58:238, 59:208; III, 23:319, 26:218, 46:215, 63:188, 72:236, 85b:328, 87:237b, 88a:237, 104:224, 108:350, 123:217, 144:313; IV, 5:286, 6:285; v, 6:1303, 13:138, 16:64, 25:108, 37:66, 39:126; VI, 13:42, 14:40, 15:41, 16:34, 21:43, 24b:268, 26a:38, 43:45, 45:1318, 51:35, 52:36, 56a:46, 56b:281, 57:259, 61:47, 62:44, 65b:137, 70:39, 72:48; VII, 6:357, 7:359, 12:358, 16:229; VIII, 1:307, 8:200, 26:306, 27:353,

- 28:341, 30:305; X, 3:1236, 5:1237, 14:1234, 15:1235; **II**. I, 1b:1276, 10b:242, 12:275, 48:1296, 64:1275, 65:1324, 68:1284, 69:1277, 70:1287, 73:1285, 74:1286, 76:1317, 78:1278, 79:1299, 80:1300, 85:277, 86:1298, 90:1302, 104a:1320, 104b:1319, 108:274, 109:271, 112:276, 118:320, 120:1306, 121:1307; **II**, 7:250, 9:245, 13:248, 31:264, 32:262, 35:267, 41:257, 66:308, 75:247; **III**, 4:226, 12:235, 56:265, 57a:231, 57b:232, 57c:233, 58:263, 59a:310; **IV**, 4:324, 16:1305, 17:141, 21:169, 25:167, 31:60, 32:168, 33:129, 35:68; **V**, 10:270, 15:130, 33b:214, 48:332, 50:297; **VI**, 7:170c, 14:287; **VII**, 48:243; **VIII**, 16:290, 17:325, 19:312, 28:326, 33:72, 36a:322, 36b:321, 42b:190, 44a:302, 46b:304; **IX**, 5:293, 19:299, 21:1322; **X**, 18:193, 31:187, 33:183
- Gross: **I**. **II**, 37:75; **III**, 34:43; **IV**, 19:97, 27:96, 28:56; **V**, 52:77, 61:26; **II**. I, 55:98, 106:45; **II**, 17:115, 50:9; **III**, 17:113, 33:29, 43:99, 70:9; **V**, 52:77; 55:81, 61:97, 68:73; **VII**, 17:75; **VIII**, 9:37; **X**, 43:74
- Hazan-Rokem: **I**. **III**, 124:129; **II**. **III**, 19c:136; **VII**, 44:106
- Kogos: **I**. I, 2:12; **II**, 46:60; **III**, 16:139; **IV**, 11a:45, 21:17; **V**, 11a:12, 14:20; **VI**, 6:64, 8:9, 28:39, 36:43, 55:69, 63:72; **VIII**, 5:84, 14:29, 18:53; **X**, 8:56; **II**. I, 25:15, 36:73, 61:12; **II**, 40:67, 57:85, 71:62; **III**, 10:48, 26:69; **IV**, 1:84; **V**, 20:11, 45a:85, 46:35; **VII**, 50:26; **VIII**, 10:45, 42a:83; **IX**, 24:9; **X**, 35a:23, 39:46
- Landmann: **I**. I, 35:191, 39:191; **III**, 43:195; **II**. I, 71:191, 96:191; **II**, 47:191, 55:189; **V**, 8:193, 60a:193
- Malka 1994: **I**. **II**, 1:25, 54:26; **III**, 38:16, 111:26, 125:31, 30a:23; **IV**, 3:21; **VI**, 10:21; **VII**, 15b:31; **VIII**, 25:17; **II**. I, 42:18; **II**, 62:97, 77:18; **III**, 38:24, 48:27; **V**, 36:24; **VI**, 6:19, 26:26; **VII**, 21:30, 54:32; **VIII**, 32b:21, 56:22
- Malka 1995: **I**. **II**, 29:38, 34:21, 38:164, 39:208, 55:31; **III**, 6:28, 13:29, 45:32, 52:26, 60:19, 88c:17, 94:35, 110:31, 113:25, 114:30, 117:37, 118:25, 119:27, 135:35; **IV**, 26:33; **VI**, 1:26; **VIII**, 3:22, 13:36; **II**. I, 3:24, 37:33, 91:38; **III**, 13:31, 14:19, 15:28, 16:113, 20:113, 29:36, 31:269, 35:18, 45:34, 51:32, 54:18, 63:28, 64:34, 68:29, 70:21; **IV**, 8:24, 9:178, 28:288; **V**, 39:131, 62:23; **VI**, 27:31; **VII**, 6:21, 16:32, 20:35, 32:23, 35:30; **VIII**, 4:33, 18:18, 20a:38, 37:102, 45:23; **IX**, 1:33, 22:134
- Moscona: **I**. **II**, 7:134, 60c:121; **III**, 53:148, 66:121, 67:121, 97:120, 127:73, 129:27; **V**, 11c:205; **VI**, 9:205, 12:107, 24a:96, 29:202, 31a:90, 31b:118, 38:156, 39c:94; **VII**, 8:48; 23:140, 24:171, 25:181, 26:148, 27:32, 34:156; **VIII**, 2:117, 4:154; **X**, 2:208; **II**. I, 13:156, 60:29; **II**, 34:117, 79:156; **III**, 39:171; **IV**, 3:12, 12:156, 23b:150, 34:118; **V**, 32:73, 34:73, 51:12, 52:130; **VI**, 8a:25, 8b:26; **II**. **IX**, 6:94, 16:125; **X**, 8:154
- Rosen: **I**. **II**, 14:419, 15:419, 20:412, 35:420, 42:423, 63:415; **III**, 88b:422, 130b:413; **IV**, 12:418, 17:412; **V**, 49:410, 51:410; **VI**, 49:415; **VIII**, 29:418; **II**. **II**, 74:411; **III**, 40:420; **V**, 18:414, 38c:420; **VI**, 21:421, 22:413; **VII**, 13:422, 31:422; **VIII**, 27:423,

44c:410; IX, 13:413, 15:417; X, 2:422, 22:419, 32:412

Rosten 1970: I. III, 42:93; V, 7:77; VII, 1:387, 5:387

Rosten 1977 (2): I. I, 1:127, 2:217, 5:217, 6:217, 15:217, 23:194, 24:98, 26:485, 27:217, 30:316, 31:217, 33:140, 36:168, 37:217, 38:169; II, 5:494, 30:494, 40:321, 44:321, 47:492, 52:493; III, 1:322, 2:492, 3:82, 4:316, 7:321, 8:316, 14:486, 15:316, 18:316, 19:317, 29:403, 31:111, 34:111, 37:317, 56:315, 68:169, 69:486, 81:180, 84:262, 96:276, 101:488, 102:488, 126:485, 131:259, 132:487, 133:487, 140:487, 143:260, 146:458, 147:502, 151:492; IV, 10:486, 13:487, 14:486, 16:487, 18:486; V, 2:332, 5:131, 10:332, 11b:332, 31:129, 34:130, 40:429, 42:332, 43:332, 44:332, 45:333, 57:333, 60:493; VI, 20:152, 23:153, 25:121, 27:153, 30c:153, 32:152, 33:152, 34:152, 37:152, 48:316, 64:267; VII, 15a:153, 17:430, 18:333, 19:333, 21:153, 28:333; VIII, 14:478, 17:317, 19:478, 20:478; IX, 1:332, 5:329, 6:302; X, 4:338, 7:155; II. I, 19a:111, 20:111, 21c:111, 22:336, 26:408, 29:213, 33:485, 35:203, 88b:217, 100:217, 103:271, 106:153, 122:492; II, 1:146, 52:274, 67:321, 73:486, 76b:485; III, 1:111, 18:451, 25:217, 27:451, 32:486, 33:485, 34:486, 36:451, 37:451, 41:451, 44:167, 50:84, 52:487, 66:465, 71:126; IV, 5:260, 6:492, 26:351, 30:315; V, 13:317, 19:485, 21:167, 24:332, 31:494, 40:256, 41:252, 43:487, 45b:487, 45c:487, 56:377; VI, 10:487, 25:94; VII, 22:198, 23:196, 24:320, 29:87, 30:488, 33:488, 35b:494, 37:322, 38:127, 43:263, 47:260, 51:487; VIII, 2:185, 5:487, 22:494, 25:322, 31:260, 48:147, 51:494, 57:146; IX, 2:487, 11:494, 12:488, 18:493, 20:494; X, 12:321, 21:492, 24b:487, 28:376, 35b:449, 36:299, 42:322

Stahl: I. I, 7:218, 13:211, 18:219, 19:217, 20:211; II, 9:235, 18:238, 50:233, 53:222, 61:229; III, 11:217, 12:218, 21:417, 35:218, 50:417, 51:417, 54:215, 55:218, 59:417, 64:242, 73:220, 74:220, 75:211, 78:418, 79:417, 80:417, 83:417, 86:418, 89:217, 91:226, 92:240, 93a:236, 93b:236, 98:216, 107a:246, 122:419, 152:249; IV, 1:247, 4:419, 7:419, 8:249, 11b:249, 20:249, 23:249, 24:248, 25:248; V, 3:201, 4:419, 15:421, 21b:220, 22:201, 23:202, 41:203, 46:203, 47:203, 48:204, 53:416, 54:416, 58:417, 59:416; VI, 2:212, 3:213, 7:417, 9:213, 11:417, 17:215, 18:213, 26b:213, 30a:417, 30b:415, 35:220, 39a:226, 40:417, 44:210, 50:417, 53:422, 65a:215, 68:202, 69:214, 71:214, 73:207; VII, 2:418, 4:233, 8:231, 9:231, 10:232, 13:233, 14:231, 22:230, 29:232, 30:231, 31:232, 32:232; VIII, 21:221, 24:217; IX, 2:227, 8:212; X, 6:418, 10:226, 11:411, 12:226, 13:229; II. I, 10a:223, 11:418, 15:211, 18:412, 19b:230, 21a:418, 21b:418, 27:228, 30:418, 31:227, 39:227, 40:228, 45:223, 47:223, 53:418, 56:229, 57:418, 72:418, 77:228, 81:229, 82:229, 83:229, 84:417, 92:418, 107:214, 113:417, 119:227; II, 11:233, 14:245, 65:418, 68:219, 70:219, 72:240; III, 2:419, 5:415, 6:216, 11:215, 19a:239, 19b:239, 42:419, 59b:413;

Bibliografie

- Alcalay, Reuven, *Words of the Wise. An Anthology of Proverbs and Practical Axioms*, Jerusalem/Ramat-Gan 1970. (Hebreeuwse en Engelse tekst)
- Ayalti, Haran J., *Jiddische levenswijsheid* (vertaling van: *Jiddish Proverbs*, 1963, door Nico Polak), Delft z.j.
- Azmon, Yael (ed.), *A View into the Lives of Women in Jewish Societies*, Jerusalem 1995. (Hebreeuwse tekst)
- Bal, Mieke, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative* (transl. Christine van Bohemen), Toronto/London 1985.
- Barra, G., *1000 Kikuyu Proverbs*, Nairobi (1939) 1984.
- Baskin, Judith R. (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991.
- Beem, H., *Jerosche. Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied*, Assen (1959) 1970.
- Benazeraf, Raphaël, *Refranero. Spreekwoorden van de Joden uit Marokko in Joods-Spaans* (Judéo-Espagnol of Hakita, de taal van de sefardische joden uit Spaans Marokko; originele en Franse tekst), Paris 1978.
- Benham, W. Gurney, *Benham's Book of Quotations. Proverbs and Household Words*, London/Melbourne (1907) 1924.
- Bernstein, Ignazio, *Jüdische Sprichwörter und Redensarten*, Warschau 1908.
- Biale, David, *Eros and the Jews*, New York 1992.
- Boecklen, Adolf, *Sprichwörter, Proverbs, Proverbes, Proverbi, Proverbios*, Stuttgart z.j.
- Brookman-Amisshah, J., 'Some observations on the proverbs of the Akan-speaking peoples of Ghana', *Afrika und Übersee*, Band iv, 1971-1972, pp. 262-267.
- Cantor, Aviva, *The Jewish Woman. A Bibliography, 1900-1986*, New York 1987.
- Champion, Selwyn Gurney, *Racial Proverbs. A Selection of the World's Proverbs Arranged Linguistically*, London 1938.
- Cohen, A., *Oude Joodsche Spreekwoorden* (vertaling van: *Jewish Proverbs*, 1911, door Dr. J. Herderscheè), Deventer 1912.
- Cohen, Arthur, and Paul Mendes-Flohr (eds.), *Contemporary Jewish Religious Thought, Original Essays on Critical Concepts, Movements, and Beliefs*, New York 1987.
- Cohen, Israël, *Dictionary of Parallel Proverbs in English, German and Hebrew*, Jerusalem 1961.

- Cohen, Steven, and Paula Hyman, *The Jewish Family. Myths and Reality*, New York/London 1986.
- Dahan, Chanania, *Spreekwoordenschat van de Joden uit Marokko*, Boek 1, Tel-Aviv 1983. (Hebreeuwse tekst)
- Dale, Van, *Spreekwoordenboek in vier talen. Nederlands|Frans|Duits|Engels* (Van Dale Lexicografie), Utrecht 1989.
- Daniels, K., 'Geschlechtsspezifische Stereotypen im Sprichwort: Ein interdisziplinärer Problemaufriss', in: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*, vol. 16, pp. 18-25.
- Davidman, Lynn, and Shelly Tenenbaum (eds.), *Feminist Perspectives on Jewish Studies*, New Haven 1994.
- Deshen, Sh., 'The Jewish Family in Traditional Morocco', in: Cohen and Hyman (eds.), 1986, pp. 36-38.
- Eisenberg, Josy, *La femme au temps de la Bible*, Paris 1993.
- Fergusson, R., *The Penguin Dictionary of Proverbs*, Harmondsworth (1983) 1986.
- Frymer-Kensky, T., 'The Bible and Women's Studies', in: Davidman & Tenenbaum (eds.), 1994, pp. 24-26.
- Gaffney, Sean, & Seamus Cashman, *Proverbs and Sayings of Ireland*, Dublin (1974) 1992.
- Gdalia, Janine, et Annie Goldmann, *Le Judaïsme au féminin*, Paris 1989.
- Greenberg, Blu, *On Women and Judaism. A View from Tradition*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1981.
- Gross, David C., en Esther R. Gross (red.), *De wereld is in handen van dwazen en andere spreekwoorden, spreuken, aforismen, wijsbeden en onvergetelijke citaten uit de schatkamer van de Joodse cultuur* (vertaald door Henk Buma), Delft 1995.
- Hazan-Rokem, Galit, *Een mens is voor een mens een brug. Spreekwoorden van de Joden uit Georgië in Israël*, Jeruzalem 1993. (Hebreeuwse tekst)
- Heschel, Susannah (ed.), *On Being a Jewish Feminist*, New York 1983.
- Joseph, Alison (ed.), *Through the Devil's Gateway*, London 1990.
- Kogos, Fred, *1001 Jiddische wijsbeden* (vertaald en bewerkt door Eli Asser), 's-Gravenhage 1990.
- Laan, K. ter, *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen*, Amsterdam 1988.
- Landmann, Salcia, *Jiddische anekdoten en spreekwoorden* (vertaald door C.W. Meijer-Bossema), Baarn 1966.
- Landmann, Salcia, *Joodse humor*, Amsterdam 1963.
- Lunde, Paul, and Justin Wintle, *A Dictionary of Arabic and Islamic Proverbs*, London 1984.
- Malka, Victor, *Proverbes de la sagesse juive*, Paris 1994.
- Malka, Victor, *Wijsheid in woorden: Joodse spreuken* (vertaling van Willem Zuidema), Baarn 1995.
- Meier-Pfaller, H. J., *Das Grosse Buch der Sprichwörter*, Esslingen am Neckar (1979) 1980.

- Moscona, Isaac (Isak), *Parels van Sefarad. 2000 spreekwoorden uit de schat van wijsheid van de Sefardische Joden*, Tel-Aviv 1981. (Hebreeuwse tekst)
- Mukarovsky, Jan, 'Prislovijako soucast kontextu' (1971, 'Proverbs as part of context'). Selected passages (translated by P.L. Garvin), in: Penfield 1983, p. 96-104.
- Oduyoye, Amba, 'The Asante woman: socialization through proverbs', in: *African Notes*, vol. VIII, no. 1, 1979, pp. 5-11.
- Penfield, Joyce, *Communicating with Quotes. The Igbo Case*, Westport/London 1983.
- Röhrich, L. & W. Mieder, *Sprichwort*, Stuttgart 1977.
- Rosaldo, Michelle Zimbalist & Louise Lamphere (eds.), *Woman, Culture and Society*, Stanford 1985.
- Rosen, Jechezkel, *Geselecteerde spreekwoorden en zegswijzen*, Tel-Aviv 1992. (Hebreeuwse tekst)
- Rosten, Leo, *The Joys of Yiddish*, London 1970.
- Rosten, Leo, *Leo Rosten's Treasury of Jewish Quotations*, Toronto/New York/London 1977 (2).
- Rudavsky, Tamar (ed.), *Gender and Judaism. The Transformation of Tradition*, New York/London 1995.
- Ruerd, Inger Marie, *Women and Judaism. A Select Annotated Bibliography*, New York/London 1988.
- Scherr, Lilly, 'La femme juive comme autre', in: *Ni juif ni Grec. Colloque sur le Racisme* (juin 1975), Paris 1978, pp. 149-160.
- Schipper, Mineke (red.), *Ongehoorde woorden. Vrouwen en literatuur in Afrika, Azië en Latijns-Amerika*, Den Haag 1984.
- Sklovski, V., 'L'art comme procédé', in: T. Todorov, *Théorie de la littérature*, Paris 1966, pp. 76-97.
- Stahl, Avraham, *Spreekwoorden van Israël*, Tel Aviv 1978. (Hebreeuwse tekst)
- Tendlau, Abraham, *Sprichwörter und Redensarten deutsch-jüdischer Vorzeit*, 1860.
- Wander, K.F.W., *Deutsches Sprichwörterlexikon*, Bnd. 1-v (Leipzig 1867-1880), Augsburg 1987.
- Weidman Schneider, Susan, *Jewish and Female. Choices and Changes in Our Lives Today*, New York 1984.
- Wintle, Justin, *The Dragon's Almanac. Chinese, Japanese and Other Far Eastern Proverbs*, Singapore 1983.